MÜTEFEKKİR
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
AKSARAY UNIVERSITY JOURNAL of THE FACULTY of THEOLOGY
e-ISSN: 2148-8134 • cilt / volume: 13 • sayı / issue: 25 • Haziran / June 2026 • 386-409

Dijital Toplumun Nitel ve Nicel Yöntemlerle Analizine Yönelik Kuramsal Bir Çerçeve: İlişkisel Din Sosyolojisi

Yusuf YARALIOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kayseri/Türkiye, yusufyaralioglu@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-0966-5925, doi: https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1871238

Araştırma Makalesi

Süreç
Geliş Tarihi: 25.01.2026
Kabul Tarihi: 16.04.2026
Yayın Tarihi: 16.06.2026

Hakem Değerlendirmesi:
Bu makale, en az iki dış hakem/çift taraflı kör hakem tarafından incelenmiştir.
Benzerlik taraması:
Bu makale iThenticate ile taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
Etik Beyan:
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulmuştur.
Tarafsızlık:
Yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakemleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır.
Finansman:
Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.
Çıkar Çatışması:
Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.
Yazar Katkı Oranı:
Çalışma tek yazar tarafından yürütülmüştür.
Yapay Zekâ Beyanı:
Bu çalışmanın hazırlanmasında yapay zekâ araçları kullanılmamıştır.

Öz

Sanal ve dijital alanlardaki gelişmelerin yönlendirdiği süreçte, din sosyolojisinde kullanılan nitel ve nicel yöntemler önemli tematik ve kuramsal dönüşümler yaşamıştır. Bundan dolayı dijital alanın baskın olarak genişlediği bir dönemde yapı-fail odaklı kurumlar yerine sanal ortamda kurulan dijital alanın incelenmesi için yeni paradigmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu yeni paradigmaların başında ise ilişkisel din sosyolojisi gelmektedir. Bu çalışmada din sosyolojisi disiplini çerçevesinde yürütülen bilimsel araştırmalarda kullanılan nitel ve nicel yöntemlerin kuramsal temelleri, uygulama basamakları ve teknik özellikleri analitik bir yaklaşımla ele alınarak temellendirilmiş ardından ilişkisel din sosyolojisinin yeni çalışmalar için önemi vurgulanmıştır. Çalışmanın amacı akademik metin inşasında lisans ve lisansüstü araştırmacı adaylarının metodolojik tercihlerine katkıda bulunmaktır. Ayrıca toplumsal değişim bağlamında ortaya çıkan yeni kuramsal çerçeve olan ilişkisel din sosyolojisi perspektifiyle nitel ve nicel yöntemler bağlamında sistematik olarak incelemektir. Bu anlamda sanal dini gruplar, çevrimiçi/online dini topluluklar, dijital dindarlık, dijital dini influencerlar, çevrimiçi ibadet, kutsal mekânın sanallaşması, dijital göç ve din, sanal dini kimlikler gibi yeni oluşan olgu ve olayların araştırılması gelecek toplumunun sosyolojik okunması için önemlidir. Araştırma, nitel ve nicel yöntemin teknikleri ile lisans ve lisansüstü öğrencilerin akademik süreçlerinde yeni paradigmalarla nasıl metin inşa edilmeli sorusunu konu edinmiştir. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden dokümantasyon tekniği esas alınarak yapılandırılmış olup, anlayıcı yaklaşım temelinde oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Nitel, Nicel, Araştırma Metodu, Araştırma Süreci.

Atıf
Yaralıoğlu, Yusuf. "Dijital Toplumun Nitel ve Nicel Yöntemlerle Analizine Yönelik Kuramsal Bir Çerçeve: İlişkisel Din Sosyolojisi". *mütefekkir 13*/25 (2026), 386-409 https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1871238.

Bu eser Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International lisansı altında lisanslanmıştır.

A Theoretical Framework for the Analysis of Digital Society Using Qualitative and Quantitative Methods: Relational Sociology of Religion

Yusuf YARALIOĞLU
Assistant Professor, Erciyes University, Faculty of Theology, Kayseri/Türkiye, yusufyaralioglu@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-0966-5925,
doi: https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1871238

Research Article

History
Received: 25.01.2026
Accepted: 16.04.2026
Published: 16.06.2026

Referee Assessment:
This article has been reviewed by at least two external reviewers/double-blind reviewers.
Plagiarism:
This article has been scanned with iThenticate and verified to be free of plagiarism.
Ethical Statement:
This study was prepared in accordance with scientific and ethical principles.
Impartiality:
The author has not been involved in any stage of the article evaluation and publication process; the peer review process has been completed in accordance with the principles of scientific impartiality.
Funding:
The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Competing Interests:
The author declares that have no competing interests.
Author Contribution Ratio:
The study was conducted by a single author.
Artificial Intelligence Statement:
Artificial intelligence tools were not used in the preparation of this study.

Abstract

Qualitative and quantitative methods in the sociology of religion have undergone significant thematic and theoretical shifts driven by developments in virtual and digital domains. Therefore, at a time when the digital domain is expanding dominantly, it has facilitated the emergence of new paradigms for the examination of digital spaces constructed in virtual environments, shifting the focus away from structure-agency-based institutional frameworks.Among these emerging paradigms, relational sociology of religion occupies a central position. In this study, the theoretical foundations, procedural stages, and technical characteristics of qualitative and quantitative methods used in sociological studies of religion are analytically examined and systematically grounded. Subsequently, the significance of relational sociology of religion for future research is emphasized. The study is intended to inform the methodological orientations of undergraduate and graduate research candidates in academic writing. Additionally, it provides a systematic analysis within the framework of qualitative and quantitative methodologies, employing the perspective of relational sociology of religion as an emergent theoretical response to social change. In this regard, the investigation of emerging phenomena such as virtual religious groups, online religious communities, digital religiosity, digital religious influencers, online worship, the virtualization of sacred space, digital migration and religion, and virtual religious identities is crucial for a sociological reading of future society. The study focuses on how academic texts should be constructed through new paradigms in the academic processes of undergraduate and graduate students, utilizing the techniques of both qualitative and quantitative research methods. The articles is structured based on the documentation technique within qualitative research methods and is developed within an interpretive, verstehen-oriented framework.

Keywords: Sociology of Religion, Qualitative, Quantitative, Research Method, Research Process.

Cite as
Yaralıoğlu, Yusuf. "Dijital Toplumun Nitel ve Nicel Yöntemlerle Analizine Yönelik Kuramsal Bir Çerçeve: İlişkisel Din Sosyolojisi". mütefekkir 13/25 (2026), 386-409 https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1871238.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca var olan sosyal alan ve sosyal alanda var olan akademik araştırmalar sürekli değişim ve dönüşümü takiben yeni teorik yaklaşımlar ile toplumu incelemiştir. Bu çerçevede 20. yüzyıl sonrası iletişim teknolojilerinin hızlı ilerleyişi, sosyal alanda dijital araçların etkisini artırmıştır. Dijital alanda ortaya çıkan ve sosyal alanı etkileyen uygulamalar da bu yeni toplumsal yapının anlaşılması için yeni metodik yaklaşımların önünü açmıştır. Ancak kümülatif bir şekilde ilerleyen sosyal bilim tarihi en temelde yapı ile fail merkezli araştırmalara zemin hazırlarken, dijital toplumda hem yapı hem de faili etkileyen ilişkisel ve sanal alanı da içine katmıştır. Bu durum geçmişten günümüze tümdengelim ve tümevarım yöntemlerine bağlı olarak gelişmiş ve dönüşmüştür.

Yüzyıllardır insanlar bilgiye iki türlü ulaşmışlardır. Bunlar: Tümdengelim (Rasyonalizm-akılcılık) ve Tümevarım (Deneycilik-Amprizim)'dır. Tümdengelimcilik yöntemi, bütünden parçaya, tümelden tikele, genelden özele gidiş yöntemi olarak bilinmektedir. Ayrıca tümdengelim, doğa bilimlerindeki temel araştırma yaklaşımı olarak da bilinmektedir. Tümevarımcılık ise tek tek gözlemlerden genel ilke ve kurallara, tikel veya özel olandan genel veya tümel olana ulaşmak için kullanılan bilgi edinme sürecini ifade eder. Bu iki temel yaklaşım sürecinin nitel ve nicel araştırmaların temelini oluşturduğu ifade edilir. Her iki yöntem de bilimsel bilginin üretilmesinde uygun zeminin oluşturulması için belirli yöntem ve metotların oluşmasına katkıda bulunmuştur. Yani bilimsel bilginin kümülatif bir şekilde oluşmasının sürekliliğini sağlamıştır.[1] Ancak genel bir giriş yapılırken yöntem bilgisinin daha dar ve özel tanımlanması yapılacak olan araştırmalar için önemli görülmektedir. Özellikle din sosyolojisi disiplini bağlamında yapılacak olan araştırmaların temellendirilmesi önemlidir. Bilimsel araştırma doğrunun ve gerçeğin aranması olayı olarak ifade edilir. Bilim sistemli bilgiler topluluğu anlamındadır.

Bilimsel yöntem ise belli bir durumda genel değişkenler kümesinden bilinçli ve kasti olarak seçim yapmakla başlar. Yöntem, problemin çözümünde kullanmamız gereken yoldur. Problemin çözümü için uygun bir araştırma deseninin seçilmesinin önemli bir karar olarak görülmesinin nedeni de budur. Bu bakımdan geçmişten günümüze bilim sistematik ve kümülatif bir şekilde ilerlemiştir. Tümdengelim ve tümevarım yöntemleri bu sistemin temel parçaları olarak değerlendirilir.[2]

Bilimsel alanda yöntem, akademik alanda yapılacak çalışma sürecinde, bilginin nasıl elde edileceği, araştırmacılara, yapılacak olan araştırmayı nasıl sistematik bir şekilde elde edeceklerine ilişkin yol haritası şeklinde tanımlanmaktadır. Kısaca bir araştırmada yöntem, "nasıl?" sorusuna ulaşmak adına kullanılan akademik araçların tümüne verilen isim olarak değerlendirilir. Bu bakımdan akademik alanda yapılan çalışmalar yöntemden bağımsız yazılmamaktadır. Araştırmacılar ele aldıkları bütün araştırmaları, bütün akademik metinleri, bir yöntemi temel alarak araştırma konusu haline getirmektedir. Yani bir akademik çalışma kesinlikle bir yönteme dayanmak zorundadır. Dolayısıyla sosyal bilim çalışmaları veya araştırmaları, yöntem bakımından nicel (quantitative) ve nitel (quantitave) araştırmalar şeklinde iki sınıfa ayrılmaktadırlar.[3]

Din sosyolojisi disiplini bu iki temel yöntemi temel alarak toplumsal alanda din-toplum ilişkisi bağlamında çalışmalar yapılmasına olanak tanımaktadır. Ancak din sosyolojisi disiplini sınırları, konuları ve yöntem tartışmaları ile en genç bilim disiplinlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta sosyolojinin sistemleşmesi, kurumsallaşması ve kendini "felsefe"den ayırarak bağımsız bir disiplin haline gelmesi sonrası din sosyolojisi disiplini oluşmaya başlamıştır. Genç bir bilim dalından beslenerek oluşan bu yeni genç, özel sosyoloji disiplini uzun bir tarihi birikimi ve özellikle de klasik dönemin İslam ilmi, kültürü, medeniyetini arkasına alarak modern dönemin büyük değişim ve dönüşüm sorunlarına, Orta Çağ'dan kalma geleneksel, normatif ve skolastik ilahiyat ilimlerinin çözüm üretmekte aciz kaldığı bunalım ortamında, Kıta Avrupa'sında ortaya çıkmış bilimsel disiplin olarak bilinmektedir.[4] Bir yandan toplumu incelemeyi amaç edinmiş sosyoloji disiplini, öte yandan dinler

1 Ömer Demir, *Bilim Felsefesi* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012).
2 J.H. McMillan, *Fundamentals of Educational Research* (Pearson Publications, 2016).
3 Sait Gürbüz - Faruk Şahin, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2017).
4 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018).

tarihi, karşılaştırmalı din bilimi, din psikolojisi, din fenomenolojisi, din etnolojisi ve din antropolojisinin de dahil olduğu modern din bilimlerinin bir dalı olarak tasavvur edilmiştir. Son tahlilde din sosyolojisi disiplinin konusu, toplumsal olaylar olarak din olaylarının yahut toplumun dini yaşayışı ve onun süreklilik ve değişiminin bilimsel bir yaklaşım perspektifinde özellikle de sosyoloji disiplininin yöntem ve teknikleri aracılığıyla incelenmesini amaçlayan bilimsel disiplindir.

Bu vesile ile kurucu din sosyologlarının nitel yöntem ve teknikleri ile oluşturdukları teorik yaklaşımlar, yerini bir dönem nicel araştırmalara yöneltmiş ancak her iki yaklaşımda din sosyolojisi disiplininin araştırma konularının temelini oluşturan çalışmalara kaynaklık etmiştir. Örneğin, din sosyolojisinin kurucularından Max Weber, anlayıcı ve yorumlayıcı yaklaşımı temel alarak ideal tipler oluşturmuş, tarihsel bir karşılaştırma yaparak nitel yönteme başvurmuştur. "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" eserinde bireylerin eylemlerine yükledikleri anlamları açıklamaya çalışarak ideal tipler oluşturmuştur.[5] Diğer yandan din sosyolojisi disiplini isim babası E. Durkheim ise nicel ve pozitivist bir yaklaşım benimsemiş tarihsel olarak din kurumu ve dinden doğan kurumların karşılaştırmasını yapmış ve özellikle "intihar" eserinde intihar oranlarını kullanarak toplumsal olguların dışsal, gözlemlenebilir ve ölçülebilir olduğunu savunmuştur.[6] Günümüz din sosyologları da hem pozitivist yaklaşımı benimsemekte hem de anlayıcı yaklaşım bağlamında (nicel-nitel) eserler ve çalışmalar yapmaktadırlar. Örneğin, son dönem din sosyologlarından Peter Berger (nitel-fenomenolojik)[7], Şerif Mardin (nitel)[8], Ziya Gökalp (nitel-pozitivist gelenekten etkilenme)[9], Gustav Mensching (nitel-fenomenolojik)[10], G. Le Bras (nicel- nitel)[11] gibi isimler ve gündelik hayatın dinle bağlantısını, teknolojik gelişmelerin neden olduğu değişim ve dönüşümleri araştıran din sosyologları da mevcut yöntemleri kullanarak teorik yaklaşımlar geliştirmektedirler. Dolayısıyla din sosyologlarının geliştirdikleri ve ürettikleri epistemolojik bilgisellik nicel ve nitel yöntemlere bağlı kalınarak veri toplama teknikleri ile elde edilip analizlerle desteklenmektedir. Bunun için nitel ve nicel yöntemlerin teknikleri ile birlikte bilinmesi önem arz etmektedir. Ancak iki yaklaşımı karma olarak ele alan araştırmalar ve hatta sanal dünyada etkileşim kuran yeni toplumsal alanın ilişkisel olarak incelenmesini mümkün kılan yeni teorik yaklaşımlar da ortaya çıkmaktadır. Örneğin, son dönem sosyologlarından Bauman, modernitenin geldiği aşamayı akışkan zamanlar olarak tanımlar. Bu akışkan zamanlar değişimin hızını anlatmak üzere, küresel anlamda gelişen sosyal ilişkiler ve dönüşümlerini ifade etmek için kullanılmaktadır.[12] Geleneksel toplumlarda nitel ve nicel yöntemlerin kullanılması sırasında elde edilen temel bilgi ve yaklaşımlar, akışkan zamanların özellikle dinin kurumsal gücünün sosyal medya ve iletişimsel ağlara kaydığı bir zamanda, aidiyet ve bireysel deneyimler üzerinden anlaşılmaya yönelttiği değerlendirilebilir. Bu bakımdan klasik toplumsal yapı, aslında yerini akışkan ve sürekli-hızlı değişen bir toplumsal yapı ile karşı karşıya bırakır. İlişkisel sosyolojik yaklaşım da tam anlamıyla burada devreye girmektedir. Emirbayer ise tam bu noktada *'İlişkisel Sosyolojinin Manifestosu'* makalesiyle yeni bir yaklaşım ortaya çıkarmak istemiş yaşanan toplumsal değişimlerin okunabilmesi için yeni bir teorik yaklaşım ortaya atmıştır.[13]

---

5 Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2019).

6 Emile Durkheim, *İntihar* (Ankara: Dorlion Yayınları, 2019).

7 Detaylı bilgi için bkz. Berger, P.L and Luckmann, T. The Social Constuction of Reality. A Treatise in the sociology of knowledge. England: Penguin Books. https://amstudugm.wordpress.com/wp-content/uploads/2011/04/social-construction-of-reality.pdf

8 Şerif Mardin eserlerinde metodolojik olarak Weberyan bir etki görülmektedir. Özellikle Din ve İdeoloji eserinde din sosyolojisine yönelik metodolojik yaklaşımlarını gayet açık bir biçimde ele almış ve özel bir toplumsal sorunu çözmek yerine bunları çözebilecek anahtarları bulmayı amaçlamıştır. Ayrıca Said Nursi Olayı çalışmasının girişinde söylem analizine ilişkin geniş bir tartışma açmıştır (Serin, 2023, 570).

9 Ziya Gökalp her ne kadar Durkheim'dan etkilenmiş olsa da eserlerinde kuramsal, ideolojik ve kültürel çözümlenme bulunur. Halk kültürü, din, milliyetçilik, ahlak gibi alanlarda niteliksel çözümlemeler ve öneriler sunmaya çalışır.

10 Gustav Mensching eserlerinde inanç biçimleri, ibadetler, kutsal anlatılar dini topluluk yapıları gibi niteliksel unsurları analiz etmektedir. Farklı dinlerdeki dini pratikleri tipolojik olarak ele almaktadır (Mensching, 2012).

11 G. Le Bras'la birlikte din sosyolojisinde Weber, Wach ve Mensching ile başlayan tematik ve metodolojik yenilikle, Fransız Kilise çevrelerinin gayretiyle zamanla deneysel çalışmalara yönelmiştir. Le Bras, istatistiksel verileri kullanarak kiliseye katılım, dini aidiyet ve bağlılığı ölçmeye çalışmıştır (Le Bras, 1955-1956).

12 Zygmund Bauman, *Akışkan Modernite* (İstanbul: Can Yayınları, 2019).

13 Mustafa Emirbayer, "Manifesto For A Relational Sociology" 2/103 (1997), 281-317.

Ancak her ne kadar ilişkisel, hızlı ve akışkan bir toplumsal yapı ile karşılaşılsa da ele alınan konular yapı ile fail arasında olduğu için nitel ve nicel çalışmalar yeni kurumlar ve yaklaşımlara uyum sağlayarak toplumsal yapıyı okumayı mümkün hale getirmektedir. Bundan dolayı nitel ve nicel yöntemleri genel olarak anlamak araştırmacının en temel görevlerinden birisidir. Nicel yöntemler, 19. yüzyılın ortalarından itibaren pozitif bilimlerin gelişmesiyle yeni bir sosyal bilim metodolojisi olarak baskın hale gelmiştir. 19. yüzyılda yaşanan sanayi devrimi, Kıta Avrupası'nda yaşanan göç ve sosyal olaylar, sosyal bilimcilerin oldukça dikkatini çekmiştir. Bu bakından toplumsal alanı daha yakından incelemek için doğa bilimlerinde kullanılan yöntemlerin tercih edilmesi gerektiğini savunan pozitivist yaklaşımı esas alan araştırma paradigması, nicel yöntem ön plana çıkmıştır.[14] Nicel araştırma yöntemi, ampirik araştırma olarak da ifade edilen bir araştırma yöntemidir. Sadece gözlem ve betimleme değil aynı zamanda problemin doğasını açıklama ve onun hakkında kestirim yapmadır. Yani nicel yöntem (ampirik araştırma), başkalarına danışma ile elde edilen verileri dışarıda tutup sadece birinci elden elde edilen bulgular ve gözlemlenen bilgilerin analizini içermektedir. Ancak nicel yöntemde en temel özellik araştırmanın problemidir. Nitekim problem cümlesi araştırmanın veri toplama ve ölçmenin bir anlam ifade etmesi için önemlidir.[15]

Nitel yöntem ise daha çok anlayıcı yaklaşımı temel alarak ilerleyen bir yöntem türüdür. Bilindiği üzere sosyal bilimlerin odağında bizzat insan ve onun sosyal hayatında etkili olan temel dinamikleri vardır. Bundan dolayı sosyal bilimlerde nicel araştırmalardan elde edilen bulguların sosyal alanı açıklamada yetersiz kaldığı ifade edilmektedir. Ayrıca elde edilen bilgilerin sosyal alanda yönlendirici olmadığına ilişkin birtakım kısıtların olması nitel araştırma yöntemlerine olan ilgiyi artırmıştır. Dolayısıyla sosyal alanda vuku bulan olayları açıklamak üzere nitel yöntemle yola çıkan bir araştırmacı, sosyal hayatta 'niçin' sorusunu yönelterek nitel alanda araştırmasını gerçekleştirmek arzusundadır.[16] Bu kapsamda nitel araştırma yöntemi, nicel araştırma yöntemlerine göre daha derinlemesine bilgi sağlayan yöntem olarak bilinmektedir. Yani nitel araştırma yöntemleri ifade edilmesi zor olan sorulara cevap bulmak için gerekli bir konumdadır. Bu bakımdan nitel yöntem; gözlem, görüşme (mülakat), derinlemesine görüşme, yarı yapılandırılmış görüşme, dokümantasyon tekniği, gömülü teori, eleştirel söylem analizi gibi teknikler ile araştırmaların temelini oluşturmaktadır.

Bu makalenin amacı lisans ve lisansüstü araştırmacı adaylarının metodolojik tercihlerine katkıda bulunmak ve toplumsal değişim bağlamında ortaya çıkan yeni kuramsal çerçeve olan ilişkisel din sosyolojisi perspektifiyle sistematik olarak incelemektir. Dolayısıyla din sosyolojisinde uzmanlaşmak isteyen araştırmacıların tekniklerin uygulama sürecindeki adımları nasıl inşa etmelidirler? Araştırmalarının konusunu, problemini, amacını ve yöntemini nasıl ele almalıdırlar? Araştırmacılar yeni toplumsal kurumların oluştuğu (sosyal medya, dijital dindarlık, dijital dini gruplar, sanal ortam ve din vb.) yapı- fail odaklı olmayıp ilişkisel bir alana evrilen ortamda nitel ve nicel yöntemleri nasıl kullanmalıdırlar? sorularına cevap aranmıştır. Dolayısıyla yapılacak olan araştırmalarda sosyoloji ve din sosyolojisi alanında lisans ve lisansüstü öğrencilerin araştırma yaparken nasıl ve niçin sorularına cevap bulabilmesine yardımcı olması amaçlanmıştır. Ayrıca araştırma nitel ve nicel yöntemlerin teknikleri ile lisans ve lisansüstü öğrencilerin akademik süreçlerinde nasıl metin inşa edilmeli sorusunu konu edinmiştir. Ayrıca çalışma din sosyolojisinin kendi yöntem ve tekniklerinin araştırmalarda nasıl kullanılması gerektiğini ve Türkiye'de yerel literatürün, "yeni dijital/sanal etkinin olduğu" döneme katkıda bulunacak araştırmacı adaylarının ele alacakları konulardaki yönelimlerine dikkat çekmesi açısından önemlidir. Makale nitel yöntemin dokümantasyon tekniği ile oluşturulmuştur.

1. Nitel Yöntem ve Din Sosyolojisi Çalışmaları

Din Sosyolojisi disiplini, 19. yüzyılda temelleri sosyoloji disiplininin atılmasıyla oluşmuş bilimsel bir disiplin olarak ortaya çıkmış ve ilk defa Emile Durkheim tarafından ismi konulmuş, Max Weber tarafından sistematikleştirilmiş bir disiplin olarak bilinmektedir. Her sosyal bilim gibi din sosyolojisi

[14] İhsan Çapcıoğlu - Abdullah Yargı, "Nicel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri.", *Bilimsel Araştırma Süreçleri, Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş.*, ed. Özcan Güngör (İstanbul: Grafiker Yayınları, 2022).

[15] Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler.* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016).

[16] Şener Büyüköztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Yayınları, 2011).

disiplini de nitel ve nicel yöntemleri temel alarak toplumsal alanda din ve toplum arasındaki bütün kurum olay ve olguları araştırır. Din sosyolojisi genç bir disiplindir. Bundan dolayı tabiatı, anlam ve metotlarının tanımlanması konusunda henüz birliğe ulaşılmış değildir. Yani dinin bünyesindeki sosyolojik olayların ve dinin sosyolojik bağımlılıkla ilişkisinin araştırılması bir disiplin olarak yenidir.[17] Günay'a göre din sosyolojisi, Batıda ortaya çıkmış, bir yandan toplumu incelemeyi konu alan sosyolojinin, öte yandan dinler tarihi, karşılaştırmalı din bilimi, din psikolojisi, din fenomenolojisi, din etnolojisi ve din antropolojisi gibi disiplinlerin dahil oldukları "religionwissenschaft" denilen modern din bilimlerinin bir dalı sayılan bir disiplin olarak gelişip sistemleşme sürecine girmiştir.[18] Ancak hem sosyoloji hem de ilahiyat olmak üzere iki temel dayanak üzerinden toplum ve din bilimleri arasındaki köprü vazifesinden ötürü yöntem konusunda sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Her ne kadar bir sorun olarak ifade edilse de din sosyolojisi disiplini sosyal bilimler alanında kullanılan nitel ve nicel yöntemlerin tekniklerini kullanarak toplumsal alanda araştırma yapar. Araştırmada amaca uygun yöntem ve tekniklerin seçilmiş olması, varılan sonuçların güvenirlik ve geçerliği bakımından oldukça önemlidir. Zira yöntem ve teknikler araştırmanın omurgasını teşkil etmektedir. Her araştırma ayrı bir özellik taşır ve bir başka araştırmadaki yöntem ve teknikler orada aynen kullanılamaz.[19]

Din sosyolojisi diğer disiplinler gibi nitel ve nicel yöntemin tekniklerini kullanarak araştırmalar yapar. Dolayısıyla din sosyolojisi disiplini bağlamında yapılan bilimsel araştırmalarda, araştırmanın hangi yöntem ve teknikle inşa edileceği ve elde edilen bulguların nasıl çözümleneceğine ilişkin bilgiler araştırmanın temelini oluşturmaktadır.[20] Bu bakımdan yapılacak olan bilimsel araştırma metninin konusu ve yöntemine en uygun tekniği seçmek de araştırmanın tutarlılığı ve sağlıklı bilgiler içermesi bakımından önem arz etmektedir. On yedinci yüzyıldan itibaren bilim tarihinde egemen olmaya başlayan pozitivist yaklaşım ve yöntemler etkisini günümüze kadar sürdürmeye devam etmektedir. Ancak pozitif bilimsel araştırma (nicel yöntem) yöntemlerinin genellemeye dayalı tutumunun aksine nitel araştırmalar insanın bireysel özelliklerinin farklı ve derin doğasına odaklanmaktadır.[21] Bundan dolayı her ne kadar 19. yüzyıl sonrası nicel araştırmalar belirli bir dönem popüler hale gelmişse de bu yöntemin bilimsel olarak toplumsal alanı okumada yetersiz kaldığı düşünülmüş ve nitel araştırmalar da ön plana çıkmaya başlamıştır. Din sosyolojisi disiplininin kurucusu Max Weber de *"Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu"* eseriyle nitel araştırma yöntemini benimsemiştir. En temelde (verstehen) anlayıcı veya yorumlayıcı yaklaşımı benimseyerek tarihsel, kültürel ve dinsel metinleri analiz etmiştir. Weber, çalışmasında sayısal yani niceliksel verilerden çok anlamları, inançları, değerleri ve motivasyonları ele alarak kalvinistlerin kapitalizm karşısında oluşturdukları uyumu anlamaya çalışmıştır.[22] Diğer bir eserinde nitel yöntemi vurgulayan Weber, 'Sosyoloji Disiplininin Doğuşu' insanlar tarafından üretilmiş her bilgi ve eserin yorumlanabilen ve anlaşılabilen bir anlama sahip olduğunu ifade etmektedir. Yani üretilen bilgideki anlam dikkate alınmazsa eserin kullanımı tamamen anlaşılmaz olarak kalır ifadesini kullanmaktadır. İfade edilen anlam kümesi temsilci- fail tarafından üretilen bilgileri içermektedir. Anlam çıkarma sürecini ise çalışmalarda ifade edilemeyen mistik deneyimler, onlara ait kavramları açığa çıkarmak olarak tanımlamaktadır. Bütün bu süreçteki temel amaç bilimde olduğu gibi kesinliğe ulaşmayı hedeflemektedir.[23] Son tahlilde Weber eserlerinde ideal tipler oluşturmaktan, eylemden, araştırmacı- failin katkısından, anlam ve yorumun sosyoloji disiplini için öneminden bahsetmektedir. Din sosyolojisi disiplini kurucusu olarak görülen Weber'in nitel yöntemle oluşturduğu gözlenmektedir. Din sosyolojisi isim babası olarak bilinen Emile Durkheim ve kurucu klasik dönem sosyologlarının da nitel yöntemle çalışmalar yaptıkları bilinmektedir. Bu bağlamda nitel yöntemin açıklanması ve anlaşılması için detaylı şekilde incelenmesi gerekmektedir.

---

17 Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi*, çev. Mustafa Aydın (Litera-Türk, 2012).

18 Ünver Günay, "Din Sosyolojisinin Yöntem ve Teknikleri", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - Çapc İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015).

19 Günay, "Din Sosyolojisinin Yöntem ve Teknikleri".

20 Fatma Çapcıoğlu - Öznur Açıkgöz, Kalkan, "Nitel Araştırmalarda Kulanılan Araştırma Teknikleri.", *Bilimsel Araştırma Süreçleri, Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş.*, ed. Özcan Güngör (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022).

21 Ali Baltacı, "Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?" 5/2 (2019), 368-388.

22 Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*.

23 Max Weber, *Sosyoloji Disiplininin Doğuşu.*, çev. Olcay Ersarioğlu (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020).

1.1. Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri

Nitel araştırma yönteminde bireyin doğası ve inşa ettiği toplumsal yapısının anlaşılabilmesi için daha derinlikli bilgilerin üretilmesinde ön plana çıktığı ifade edilmektedir. Örneğin, yapılan bir araştırmada eğer nitel araştırma tercih ediliyorsa genellikle görüşme, gözlem, dokümantasyon ve söylev analizi şeklindeki veri toplama tekniklerinden yararlanıldığı görülmektedir. Bu bakımdan nitel yöntem; insana ilişkin olgu ve olayların toplumsal alandaki realiteyle derinlemesine inceleme fırsatı veren, bütüncül bir yaklaşıma sahip yöntem türüdür. Bu anlamda nitel araştırmalar sosyal olay ve olguların araştırmacının özel betimlemelerine zemin hazırlarken, yapılan araştırmaya ilişkin derinlemesine bilgilerin analizini içerir.[24] Ayrıca nitel yaklaşım veya yöntem toplumsal alanın değişmesi ve yaşanan toplumsal süreçlerden hareketle, bireylerden elde edilen bilgilerin genelleme yapılmasından çok, bireyi ve insanı anlamaya yönelik yapılan çalışmalar bütünü şeklinde de tanımlanabilir. Nitekim bireylerin söylem ve görüşlerinden hareketle toplumsal alanda etkili tanımlama yapabilme olanaklarının sağlandığı ifade edilebilir. Bu bakımdan nitel araştırmalarda sayısal ve istatistiki verilerden ziyade analizler yapılarak bireylerin duygusal ve sosyal ortamlarındaki tutumlarının anlaşılmasına odaklanılır.[25]

Nitel araştırma yönteminin daha iyi anlaşılabilmesi için tablo yardımıyla sürecin ele alınması gerekmektedir. Tabloya geçmeden önce nitel araştırma sürecinde ilk aşamada belirlenen bir problemin, amacın, literatür taramasıyla temellendirilerek hangi yöntem ve teknikle ele alınacağı belirlenir.

Şekil 1. Nitel Yöntemle Çalışılacak Bir Akademik bir Metnin Tasarımı.[26]

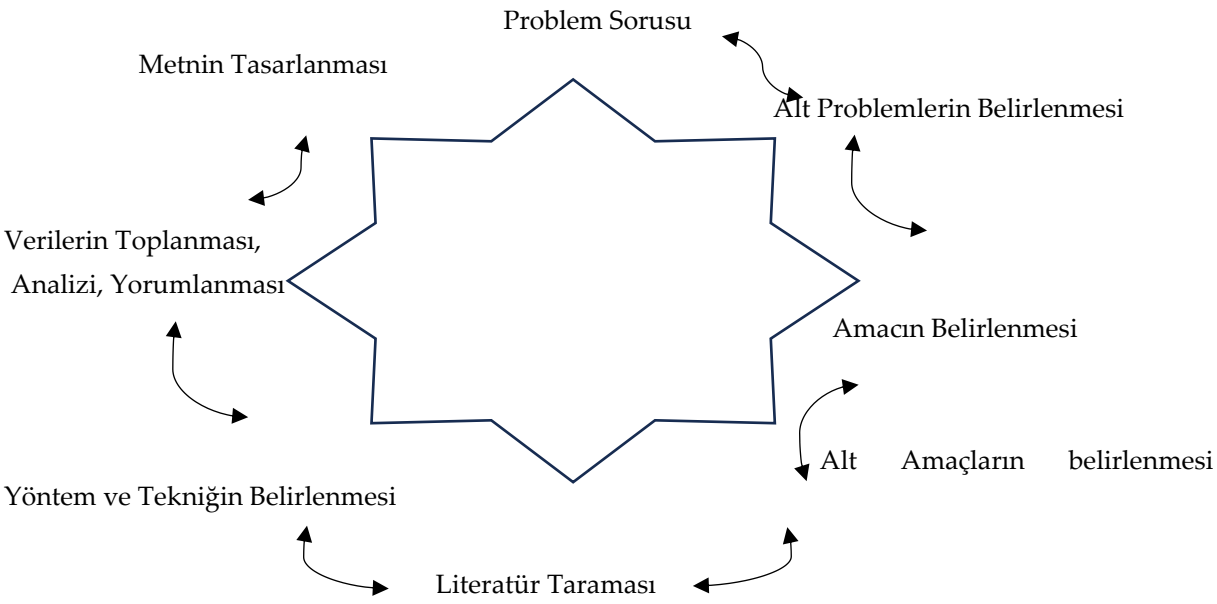

Şekilden hareketle öncelikle yapılacak olan bir nitel çalışmada toplumsal alanda var olan bir problemin tespiti, yapılacak olan araştırmanın en önemli ve birinci aşaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Probleme bağlı alt problemler ve ardından bu probleme neden odaklanılacağına ilişkin amacın ortaya konması gerekmektedir. Ardından alt amaçlar belirlendikten sonra bu araştırmanın en iyi hangi teknikle yürütülmesi gerektiğinin belirlenmesi aşamasına geçilmelidir. Belirlenen yöntem ve tekniklerle bilgilerin toplanması ve ardından doyum noktasına ulaşan ve tekrara düşülen cevaplardan sonra analiz kısmına geçilerek metnin tasarlanması aşamasıyla araştırma sürdürülür. Aydın (2023), nitel araştırma yönteminin sistematik ve sübjektif bir yaklaşımla yaşam deneyimlerini ve onlara verilen

[24] Nahid Golifshani, "Understanding Reliability and Validity İn Qualitative Research" 8/4 (2003), 597-606.

[25] Zeki Karataş, "'Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi.'", *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015).

[26] Şekil inşa edilirken John W. Creswell ve J. David Creswell 'in Araştırma Tasarımı nitel, nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları esrinden yararlanılmıştır (Cresswell and Creswell, 2021).

anlamları tanımlamayı temel aldığını veya amaçladığını ifade eder. Bundan dolayı nitel yöntemde 'neden' sorusu temel alınarak problem oluşturulur.[27]

Örnek:

Neden?

Erciyes Üniversitesi öğrencileri kampüse girdiklerinde din veya dini kurumları sosyalleşme aracı olarak neden kullanmıyorlar?

Neden sorusundan sonra problem tanımlanır;

Problem sorusu: Erciyes Üniversitesi öğrencilerinin kampüse uyumlarında dini sosyalleşmeye etki eden faktörler nelerdir?

Alt problemler:

Erciyes Üniversitesi öğrencilerinin üniversiteye uyum süreçlerinde dinin önem faktörü ve dini sosyalleşmeye etkisi ne düzeydedir.

Erciyes Üniversitesi öğrencilerinin kampüs öncesi ve sonrası dini hayatlarında farklılık oluşmuş mudur?

Erciyes Üniversitesi öğrencilerinin aileleri ile ilgili ilişkilerinin üniversite kampüs hayatı öncesi ve sonrası nasıl değişim göstermiştir?

Erciyes Üniversitesi öğrencilerinin kampüs hayatı sonrası dini kurumlarla ilişkisi hangi düzeydedir?

vb. alt problemler oluşturulup problem ve alt problemlere bağlı olarak bu araştırmayı neden yaptığımıza gelinmelidir.

Problem ve alt problemler tanımlandıktan sonra bu araştırmayı yaparken neyi amaçladığımızı belirlememiz gerekmektedir.

Araştırmanın amacı: Erciyes Üniversitesi öğrencilerinin üniversite ve kampüs tecrübeleri sonrası dini hayatlarının ve dini sosyalleşmelerinin değişip değişmediğini çözümlemektir.

Alt amaçlar ise:

Sosyal Medyanın kampüs öncesi ve sonrası Erciyes Üniversitesi öğrencileri üzerindeki etkisinin anlamlı bir etkisinin olup olmaması,

Kampüsteki dini kurumların ve Erciyes Üniversitesi öğrencilerinin dini hayatları üzerinde bağımsız değişkenler eşliğinde etkisinin belirlenmesi,

Sosyal Çevre (akran grupları), içerisinde dini anlamda sosyalleşmelerinden hareketle Erciyes Üniversitesi öğrencilerinin dini hayatlarında önemli bir katkısının olup olmadığı,

Aile bireyleriyle kampüs hayatı sonrası dini sosyalleşme konusunda bireyler üzerindeki etkisinin var olup olmadığı vb.

Maddeler yazılıp her maddenin mülakat sorularıyla açıklanması ve test edilmesi amaçlanır. Tüm bu süreci inşa ederken nitel araştırmalarda kullanılan tekniklerden yararlanılır. Bunlar: "gözlem (katılımcı gözlem, tam katılımcı gözlem, katılımsız gözlemci), görüşme (derinlemesine görüşme, yarı yapılandırılmış gözlem (birebir görüşme, odak grup görüşmeleri) dokümantasyon incelemesi, örnek durum çalışması, yaşam öyküsü görüşmesi, sözlü tarih görüşmesi, gömülü teori"dir.[28] Bu teknikler ile mülakatlar gerçekleştirilir ve elde edilen veriler çözümlenerek amaca uygun yorumlanır. Bu süreçte nitel verilerin daha iyi bir şekilde çözümlenmesini sağlayan uygulamalar çıkmıştır. Örneğin; MAXQDA[29] nitel verilerin tablolaştırılmasını analitik olarak ele alınmasını kolaylaştıran bir uygulama

27 Nurşen Aydın, *Nitel Araştırma Yöntemleri* (Gaziantep: Özgür Yayınları, 2023).

28 Çapcıoğlu - Açıkgöz, Kalkan, "Nitel Araştırmalarda Kulanılan Araştırma Teknikleri."

29 Detaylı bilgi için bkz. https://www.maxqda.com/tr

olarak görülmektedir. Ayrıca NVivo[30], Atlas.ti[31] vb. uygulamalar da nitel olarak elde edilen verilerin analiz ve deşifre edilmesini kolaylaştıran diğer uygulamalar olarak öne çıkmaktadır.

Nitel yöntem de en temel amaç insanların davranışlarını ve inançlarını açıklamak, bir grup veya toplumun sosyal ya da kültürel normlarını tanımlamaktır. Bu bakımdan nitel yöntem bir konuyu açıklamak için 'neden' sorusunu ele alır ve ardından davranışsal tutumlar konusunda 'nasıl' sorusunu sorarak cevaplar üzerinden çıkarım yapmaya olanak sağlar. Yani katılımcı açıklamalarına uygun ve rahat bir ortam sağlayarak detaylı bilgilerin edinilmesinin önünü açar.[32] Nitel yöntem, araştırmaya konu olan katılımcıların davranışlarını, inançlarını, görüş ve düşüncelerini ve aynı zamanda duygularını anlamaya çalışır (Verstehen 'anlayıcı' yaklaşımı). Ayrıca insanların sosyal ortamda elde ettikleri tecrübelere yükledikleri olguları anlamak, faaliyetlerin gerçekleştiği sosyal, kültürel, ekonomik bağlamı anlamak, toplumsal alanda var olan hassas konuların 'cinsellik, şiddet vb.' konuları derinlemesine tahlil etmek ve anlamak, insanlar arasındaki sosyal etkileşimleri ve onların paylaştıkları kurallar, değerler gibi kavramlara yükledikleri anlamları araştırmak amacıyla yapılır.[33] Bu bilgilerden hareketle nitel yöntemin uygulanabilmesi için çalışmaya uygun tekniklerden yararlanılması gerekmektedir. Bunlar: Gözlem (katılımcı gözlem, katılımsız gözlemci), görüşme 'mülakat' (derinlemesine görüşme, yarı yapılandırılmış görüşme), doküman tekniği, örnek olay / vaka durum çalışması, yaşam öyküsü görüşmesi, sözlü tarih görüşmesi, eleştirel söylem analizi, gömülü teori'dir.[34]

Gözlem, bir nesnenin, olayın veya bir gerçeğin, niteliklerinin bilinmesi amacıyla, dikkatli ve planlı olarak ele alınıp incelenmesi; müşahede şeklinde tanımlanmaktadır.[35] Gözlem, temelde verilerin bir başkasının rapor etmesi vb. yollarla değil; doğrudan elde edilmesine dönüktür. Gözlem tekniğinin en önemli özelliği, gözlenenlerin kendi doğal ortamları içinde bulunmasıdır. Gözlemde, gözlemci ve gözlenen katılımcı olmak üzere iki taraf vardır.[36] Yıldırım, gözlem tekniğini, sosyal olguların gözlenerek anlaşılabileceği varsayımına dayanarak oluşturulan, kendi içinde katılımcı, katılımcı olmayan gibi kategorilere ayrılan bir teknik olarak ifade etmektedir.[37] Bu bakımdan katılımcı gözlemde gözlemci, gözlem yapacağı grubun bir üyesi olarak rol almaktadır. Sosyal grubun içerisinde aktif bir rol oynayan araştırmacı, katılımcıların tecrübelerini, sosyal dünyayı nasıl algıladıklarını, kendi bakış açılarından görmeye fırsat vermektedir. Araştırmacı araştırdığı sosyal olgu ve olayları, araştırılan kişilerin deneyimleri ve araştırılan konuyu nasıl anlamlandırdıklarını anlamaya çalışmaktadır. Yani araştırmacı, katılımcı gözlemde birey ve sosyal grubun kültürel değerlerini tanıyarak nitelikli bir şekilde yorumlar.[38]

Ayrıca katılımcı gözlemde araştırmacı;

Zaman zaman konuşmalara katılmakta ve tam olarak ne anlatmak istediklerini derinlemesine anlamaya odaklanmaktadır,

Araştırmada etkin bir rol benimsemektedir,

Gözlenen sosyal olay veya olgunun bir parçası olarak katılım sağlamaktadır.[39]

Katılımsız Gözlemci ise araştırmacının sadece gözlemci olduğu, kimliğinin araştırmanın süresinin ve konusunun tamamen belli olduğu bir gözlem tekniğidir. Araştırmacı gözlemlediği ortamda etkileşime girmez. Örnek olarak araştırmacı bir yazılı kaynağı inceler ya da belirlenmiş bir görsel üzerinde araştırma alanının dışından incelemelerini yapar. Ancak araştırmacının üzerinde

30 Detaylı bilgi için bkz. https://lumivero.com/products/nvivo/
31 Detaylı bilgi için bkz. https://atlasti.com
32 Monique Hennink vd., *Qualitative Research Methods.* (London: SAGE Publications, 2020).
33 Hennink vd., *Qualitative Research Methods.*
34 Natasha Mack, *Qualitative Research Methods: A Data Collektor's Field Guide.* (USA, Caroline: Familiy Health İnternational Publications., 2005).
35 *Türk Dil Kurumu*, "Gözlem", 2024.
36 Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi.* (Ankara: Nobel Yayınları, 2010).
37 Ali Yıldırım, "Nitel Araştırmalarda Yöntemlerin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi" 23 (1999), 7-17.
38 Durmuş Ekiz, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri, Yaklaşım, Yöntem ve Teknikler* (Ankara: Anı Yayıncılık, 1999).
39 Ekiz, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri, Yaklaşım, Yöntem ve Teknikler*.

çalıştığı sosyal grup veya olgudan uzak kalmaya çalışması, araştırmanın doğasına yabancılaşmasına ve gözlemin nitel doğasını bozabilir.[40]

Gözlem sürecinde belirlenen araştırmanın yapıldığı sürede önemli olan 'doğal ortamın' değişmemesi ve gözlenmek istenen bulguların eksiksiz kaydedilmesidir. Doğal ortam gözlenmek istenen belirtilerin normal oluşumlarının gözlem nedeniyle etkilenmediği ortam şeklinde yorumlanmaktadır. Örneğin; sokakta bir doğa olayını (yağmur), gözleyen biri ile sınıftaki öğrencileri gözleyen birinin, gözlenenler (yağmur, öğrenci) üzerindeki etkileri çok değişiktir. Birincisinde hemen hiçbir etki söz konusu olmazken ikincisinde yapay bir ortam oluşabilir.[41] Bundan dolayı araştırmacı doğal ortamın bozulmaması için bütün önlemleri almalı ve araştırma tekniklerini eksiksiz uygulamalıdır. Bu süreçten hareketle gözlem süreci bir şekil yardımıyla şöyle izah edilmelidir:

Gözlem süreci aşamaları: Araştırmanın mekân seçimi belirlenmeli, uygulanacak araştırmanın gerekli izin belgeleri alınmalı, araştırma bölgesinin tanınması sağlanmalı, araştırma sürecine ilişkin ne zaman ve ne kadar süreyle gözlem yapılacağını belirlenmeli, araştırmada kimi, neyi inceleyeceğine karar verilmeli, gözlemci veya araştırmacı rolünü belirlemeli, gözlem süresince notlar alınmalı ve hangi bilgilerin kaydedileceği belirlenmeli, gözlem sırasında araştırmaya konu bireylerin bıraktıkları izlenim değerlendirilmeli ve kayıtlar tutulmalı, gözlem bilimi katılımcılara teşekkür edilmeli ve yapılan çalışmanın verilerine çalışma sonunda ulaşacaklarına dair bilgilendirme yapılmalıdır.[42]

Mülakat (Görüşme), araştırmacı tarafından tanımlanan konu(lar) hakkında katılımcının özgürce ve ayrıntılı konuşmasını teşvik etmeye yönelik sorular ve araştırmalar içermektedir. Bu çalışmalarda başarı garanti edilmez çünkü görüşme becerileri, konu ve görüşmecinin yetenekleri gibi faktörler de araştırmanın inşasında rol oynamaktadır. Bir araştırmacının görüşme hedefleri, örneğin bir gazetecinin görüşmesinden farklıdır. Örneğin, (a) nitel araştırmacı, araştırmanın değerlerine ve etiğine bağlı kalmalıdır ve (b) araştırmacının, diğer görüşme eksikliklerinde bulunmayan görüşme verilerinden teori geliştirme sorumluluğu vardır.[43] Bu bakımdan akademik mülakatlar gündelik hayatın içinde yer alan sorulardan farklılaşarak anlamaya odaklanır. Mülakat kendi içinde derinlemesine mülakat ve yarı yapılandırılmış mülakat olmak üzere ikiye ayrılır.

Derinlemesine mülakat, yapılandırılmamış görüşme veya etnografik görüşme olarak da adlandırılmaktadır. Araştırmacı, standart bir metne veya görüşmeye bağlı kalmadan, katılımcı ile gelişen konuşma esnasındaki deneyim, düşünce, görüş ve inançları hakkında detaylı bilgiler edinmeye çalışmaktadır. Ayrıca görüşme sohbet atmosferinde geçer, katılımcı ile rahat ve konforlu bir mekân seçimi yapılarak, katılımcının detaylı bilgiler vermesi amaçlanır. Yarı yapılandırılmış mülakatta ise önceden belirlenmiş sorular ve konu başlıkları katılımcılara sorulur. Araştırmacı belirlenen soru ve konulara odaklanarak sorularını yöneltir. Görüşmeler katılımcı sayısı ve belirlenen katılımcı sayısına göre 'birebir (bireysel), grup (odak grup)' görüşmeleri olmak üzere ikiye ayrılır.[44]

Doküman incelemesi (tekniği), yayınlanmış eserler, mektup, davetiye, yasal ve hukuksal metinler, okul, devlet, sağlık vb. kayıtları, raporlar, dergiler, gazeteler, günlükler, anılar, fotoğraf ve videolar gibi bir belge niteliği taşıyan yayınlanmış bütün belgeleri kapsayan araştırma kaynağı olarak bilinmektedir.[45] Doküman araştırması veya yöntemi, yapılan çalışmayı doğrulamak ve desteklemek amacıyla metin inşasında kullanılmaktadır. Yani doküman analizi yönteminde araştırma yapılan konu hakkında bilimsel bir zemine uygun inceleme yapılması şeklinde ifade edilir. Ancak dokümantasyon yönteminde araştırma yapılırken birtakım aşamalar söz konusudur. Bu aşamalar; hedeflenen dokümana ulaşma, dokümanı anlama ve analiz etme şeklinde metne yansıtılmasıdır.[46]

---

40 M Sencer - Y. Sencer, *Toplumsal Araştırmalarda Yöntem Bilim* (Ankara: TODAİE Yayınları, 1978).

41 Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi.*

42 Matthew B. Miles - Michael A. Huberman, *Nitel Veri Analizi*, çev. Saadet Akbaba Altun - Ali Ersoy (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016).

43 Dennis Howitt, *Introduction to Qualitative Research Methods in Psychology* (London: Pearson Publications, 2019).

44 Çapcıoğlu - Açıkgöz, Kalkan, "Nitel Araştırmalarda Kulanılan Araştırma Teknikleri."

45 Bilgen Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi olarak Doküman Analizi", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 8/15 (2020), 170-189.

46 Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi olarak Doküman Analizi".

Örnek dokümantasyon yöntemi süreci;

Araştırmanın konusu hakkında bilgi toplamak için hangi belgelere ihtiyaç duyulmaktadır?

Araştırmanın bilgi edinme sürecinde edinilmesi gereken belgelerine nereden ulaşılabilir?

Ulaşılan belgelerin güvenilir ve doğru içeriğe sahip olup olmadıkları araştırılması.

Elde edilen bilgilerin analizi, işlenmesi, tasnif edilmesi ve metne dönüşmesi.[47]

Nitel bir araştırma yöntemi olarak **gömülü teori** ise esnek bir araştırma olanağı sunan bir veri toplama yöntemidir. Ayrıca gömülü teori araştırmadan elde edilen ve verilerin kaynağını oluşturanların bireyler olduğu bir veri toplama yöntemidir. Glaser ve Strauss tarafından ortaya çıkarılmış olan bu veri toplama yönteminde amaç verilerin toplanması yoluyla elde edilen bilgilerle teoriye ulaşmaktır.[48] Glaser ve Strauss tarafından ele alınan Gömülü Teorinin Keşfi (1967) eserinde elde edilen verilerden hareketle araştırmaların odaklandığı teorik yaklaşımlara erişilmesi gerektiğinin ortaya konduğu görülmektedir. Bulduklu'ya göre Glaser ve Strauss sosyolojide nitel araştırmaların zemin kaybettiği ileri sürülmüştür. Bu bakımdan yazarların sosyoloji biliminde nicel yöntemlerde yaşanan azalışlar karşısında nitel araştırma geleneğinin ön plana çıkması için çaba gösterdikleri anlaşılmıştır. Son tahlilde gömülü teori Barney Glaser'in benimsediği pozitivist yaklaşım ile Anselm Strauss'un benimsediği yorumlamacı geleneğin bir araya getirilmesi ile oluşmuş bir teorik yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır.[49]

Gömülü teori, tümevarımsal bir yöntem olarak üretilen anlamlara erişme, elde edilen verileri kodlama ve kavramsallaştırmalar yapmaya olanak sağlayan bir metottur. Yani yapılan araştırmada yeni çıktı, bulgu, yorum ve sonuçlara ulaşmak adına süreklilik hedeflenmiştir. Bu bağlamda gömülü teori yapılan araştırmalarda olgu ve olayların nasıllarını, nedenlerini ve hedeflenen gerçeğe ilişkin yeni bulguları elde etme eğilimindedir. Gömülü teoride diğer nitel araştırma yöntemlerinden farklı olarak bireylerin söylemlerinden hareketle yeni teorik çerçevelerin üretilmesi hedeflenir ve elde edilen verilerin anlamlarına odaklanılır. Yani elde edilen verilerin anlamları bir sonraki aşamada kategorilere ayrılarak sistematik bir yaklaşım ortaya konur. Son aşamada belirlenen özel kategoriler arasında belirli analizler yapılarak tekrarlanan bilgiler metinden çıkarılır. Metinde doyum notasına ulaşan her bir bilgi analizlerin anlamına odaklanılarak ele alınır ve yeni yaklaşımın temelleri belirlenmiş olur.[50] Özetle gömülü teori diğer nitel araştırma yöntemlerinde var olan yaklaşımların yerine yeni bir soluk getirmeyi hedeflemiş ve daha önce çerçevesi çizilmiş teoriler etrafında bulunma zorlamasına karşı yeni bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca gömülü teori sembolik etkileşimcilik ve sosyoloji disiplinlerine dayanan bir teori girişimi olarak bilinmektedir. Bu bakımdan toplumsal alanı ilgilendiren ve toplumsal alanda var olan bir sorunu ele almaya çalışarak yeni bir yaklaşım benimseyen bir teknik olarak bilinmektedir.[51]

Son tahlilde nitel yöntem ve teknikleri, araştırılan konuda derinlemesine betimlemelerin yer aldığı, kendi bütünlüğü içerisinde ve doğal ortamında yorumlama, araştırmacının kendisinin veri toplama aracı olduğu, çokluluk ve farklılık arayışının olduğu, verinin, bütün derinlik ve zenginliği içinde betimlendiği, olay ve olgulara dahil, öznel bir perspektifi olan son olarak empatik bir yaklaşımla hareket eden yorumcu paradigmanın ontolojik ve epistemolojik yaklaşımını benimseyen yöntem ve teknikleri içeren araştırma yöntemidir.[52] Din sosyolojisi disiplini bağlamında yapılan çalışmalarda özellikle kurucu sosyologlar ve sonrasında birçok din sosyoloğunun çoğunlukla tercih ettiği yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak belirtilmelidir ki nitel yöntemler şu anda halihazırda sanal aleme uyum sağlayan bireylerin araştırılmasında kurulan teknolojik uygulamaları da merkeze alarak bilimsel veri toplamaktadır. Bundan dolayı nitel verileri salt eski toplumsal alanda var olan bireylerle aynı anda

---

47 Çapcıoğlu - Açıkgöz, Kalkan, "Nitel Araştırmalarda Kulanılan Araştırma Teknikleri."

48 B.G. Glaser - A.l. Straus, *The Discovery of Grounded Theory Strategies for Qualitative Research* (London: Aldine Transaction, 2006).

49 Yasin Bulduklu, "Eleştirel Çalışmalarda Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Gömülü Teori." 1/1 (2019), 1-14.

50 İsmail Kaya, "Metodolojik Bir Yöntem Olarak Gömülü Teori ve Bu Teorinin Din Sosyolojisi Çalışmalarında Kullanılması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, (02 Kasım 2023).

51 Glaser - Straus, *The Discovery of Grounded Theory Strategies for Qualitative Research*.

52 Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler.*

ve mekânda değil çeşitli iletişimsel gelişmelerle ortaya çıkan video konferans sistemleriyle de ilişkisel bir veri toplama alanına dönüşmektedir. Araştırmacılar bu gelişmeleri dikkate alarak oluşan yeni paradigmayı bu şekilde ele almaktadırlar.

2. Nicel Yöntem ve Din Sosyolojisi Çalışmaları

Bilimsel araştırma, belli amaçlarla ve sistemli süreçler yoluyla veri toplama ve toplanan verilerin analizi şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımdaki 'sistemli süreçler' bilimsel araştırmaya konu olan çalışmanın aşamalarını ifade etmektedir. Bu bakımdan nicel bir araştırma içinde sistematik bir süreç izlenmeli ve araştırma sağlıklı şekilde yürütülmelidir. Bilimsel bilgilerin elde etme sürecine ilişkin sistematik bir düzenin var olması nicel yöntemin en temelinde yer almaktadır. Din sosyolojisi disiplini de ifade edilen süreçleri nicel yöntem ve teknikleri ile ele almaya çalışan genç bir bilim dalı olarak bilinmektedir. Pozitivist bir paradigma biçimi şeklinde tanımlanan nicel araştırma yönteminin temelleri 19. yüzyıl sosyoloğu (Din Sosyoloğu) veya sosyal bilimcisi Auguste Comte tarafından sistematikleştirilmiştir. Her ne kadar eski Yunan felsefesine kadar dayandırılan bir kavram olsa da pozitivizm ilk defa bir felsefi kavram ve metot şeklinde Comte tarafından ele alınmıştır. Comte, ampirik geleneği izleyerek tek başına mantık ve akıl yoluyla bilgi elde etmeyi benimsemiş ardından metafizik ve spekülatif girişimleri ise ortadan kaldırarak olgulara ve doğal olaylara (fenomenlere) yönelmiştir. Bu gelişmenin ardından nicel yöntemler, pozitivizm düşüncesinin etkili olmaya başlamasıyla bilimsel yöntem olarak ağırlık kazanmıştır.[53] Yani fen bilimlerde yaygın olarak kullanılan bu yöntem sosyal bilim alanlarına da sosyal süreçler bağlamında zorunlu olarak uygulanmaya çalışılmıştır.

Nicel yöntemler, tümdengelimci mantığı esas alarak deneyler yoluyla elde edilen bilimsel yöntemin adı olarak da tasavvur edilmektedir. Bu bakımdan ampirik araştırma olarak da ifade edilir. Sadece gözlem ve betimleme değil aynı zamanda problemin doğasını açıklama ve onun hakkında kestirim yapma şeklinde tabir edilir.[54] Dolayısıyla ampirik araştırma başkalarına danışmayla elde edilen verileri dışarıda tutup sadece birinci elden gözlemlerin sonuçlarından elde edilen bilgiyi içermektedir. Yukarıdaki ifadelerden görüleceği üzere nicel araştırma yöntemi Auguste Comte'un pozitivist yaklaşımı sonrası bilimsel araştırmalarda daha popüler hale gelmiş ve amprik araştırmaların temelini oluşturmuştur. Bundan dolayı birçok sosyal bilim çalışması nicel yöntem benimsenerek elde edilmiş bilimsel verilere dayandırılmıştır. Ancak yapılan bu araştırmalar tıpkı nitel yöntemde olduğu gibi belirli bir süreci ve aşamayı takip ederek oluşturulmuştur. Öncelikle nicel bir araştırmada amaç ifadesi net bir içimde ortaya konmalıdır. Yani yapılacak olan çalışmanın amacı genelde girişte yer alır ve 'Bu çalışmanın amacı… 'şeklinde başlayan bir cümle olarak karşılaşılır.[55]

Örneğin: Bu çalışmanın amacı Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesinde bulunan öğretim üyeleri ve araştırma görevlileri arasında sosyal medya kullanımı ile öğrencilerin ders motivasyonlarındaki başarısı arasındaki ilişkiyi din kurumu bağlamında incelemektir.

Bu amaç cümlesi ile araştırmanın amacı bağlamında oluşturulacak araştırma soruları, hipotezler ve en nihayetinde araştırmanın hedeflerinin sistematik şekilde ifade edilmesi ve test edilmesi amaçlanır. Burada en dikkat çeken aşama hipotezlerin belirlenmesidir. Hipotezler, nicel bir araştırmada araştırmacının elde etmeye çalıştığı amacı doğrultusunda oluşturduğu karakteristik özellikleri veya değişkenler (nitelikler) arasındaki ilişkiye dair bir öngörü veya varsayımda bulunduğu kısım olarak belirlenir. Bu hipotezler gelişi güzel oluşturulmazlar. Çünkü oluşturulan hipotezler geçmiş araştırmaların sonuçlarına ve diğer araştırmacıların ulaştığı güvenilir bulgulara dayanmak zorundadır. Dolayısıyla hipotezler kısmı genelde bir araştırmada girişten hemen sonra bulacağınız ve nicel yöntemin en önemli aşamalarından birisidir.[56]

Yukarıdaki örnek amaca bağlı kalınarak şöyle hipotez cümleleri kurulabilir;

---

53 Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler.*

54 J. Simon - B. Burstein, *Basic Research Methods in Social Science.* (New York: Random House, 1985).

55 Jhon W. Cresswell, *Eğitim Aşamaları: Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi. Amaç ve Araştırma Soruları veya Hipotezleri Belirleme.*, çev. Selami Kardaş (İstanbul: Edam Yayınları, 2017).

56 Cresswell, *Eğitim Aşamaları: Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi. Amaç ve Araştırma Soruları veya Hipotezleri Belirleme.*

Öğrencilerin sosyal medya ile ilgili öğretim üyeleri ve araştırma görevlileri arasındaki internet iletişim sıklığını tanımlamak,

Öğretim Üyeleri ve araştırma görevlileri arasındaki internet iletişiminin türlerini betimlemek

Sosyal medyaya giriş a) sıklığı b) türleri ile testlerde ölçülen performansa göre sınıf için öğrencilerin başarıları ile ilişkilendirmek vb.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle nicel yöntemler bir tablo yoluyla daha anlaşılır biçimde ifade edilecek olunursa bu sistematik şöyle ortaya çıkmaktadır;

Şekil 2. Nicel Yöntemle İnşa Edilen Araştırma Sürecinin Aşamaları[57]

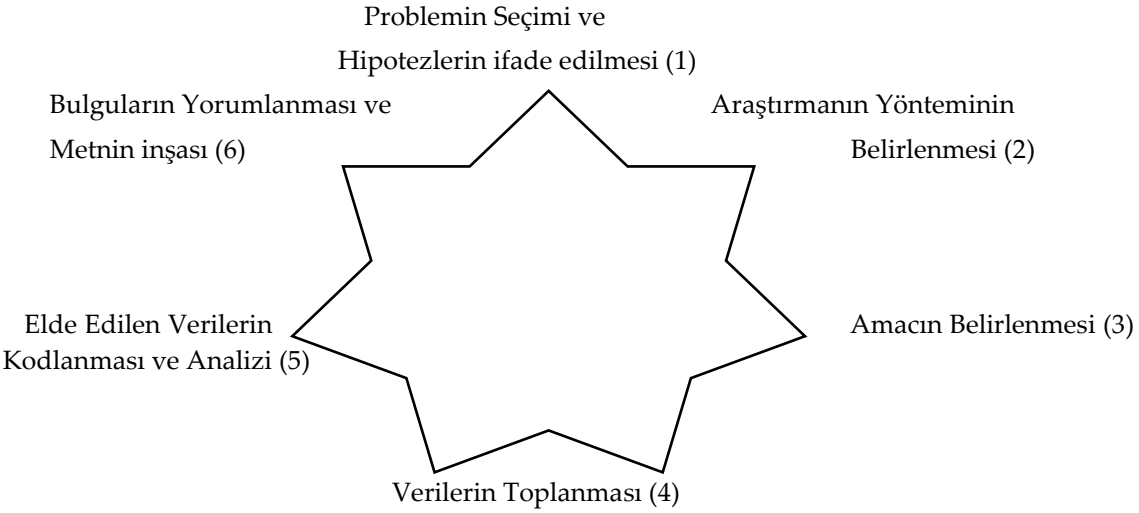

Nicel yöntemin en temel özellikleri; başlangıcında hipotezlerin belirlenmesi, amaç ve problem cümlelerinin belirlenmesi, elde edilen verilerin sayısal değerler bağlamında daha anlaşılır şekilde yorumlanmasının sağlanması, araştırma hipotezler belirlenirken de sonuç kısmında da kesin açıklamalarla inşa edilmiş olmasıdır.[58] Nicel Yöntemde dikkat edilmesi gerek en önemli husus hipotezlerin inşasıdır. Çünkü özellikle araştırmanın amaç ifadeleri, araştırma soruları veya hipotezler okuyucuya araştırmanın ne ile ilgili olduğuna dair önemli bilgiler sunar. Yani bir tez, makale vb. akademik araştırma yapılırken, oluşturulan amaç ifadesi ve soruları araştırmanın nitel veya nicel olacağını yansıtmaktadır. Bu bakımdan nicel bir araştırma yapacak olan araştırmacıların yukarıda belirtilen aşamaları takip etmeleri çalışmanın sağlıklı çıktılar vermesi açısından önemlidir.

2.1. Nicel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri

Toplumsal dünyayı yakından incelemek için doğa bilimlerinde kullanılan yöntemlerin tercih edilmesi gerektiğini savunan pozitivist yaklaşımı temel alan araştırma paradigması nicel yöntemdir. Tümdengelim ilkesinden hareketle teori ve hipotezlere dayanan nicel yöntemde kavramlar kesin bir biçimde ölçülebilir değişkenler haline getirilir, veri toplama araçları belirlenir ve elde edilen veriler istatistiki olarak analiz edilerek hipotezler sınanır. Pozitivist sosyal bilim anlayışı 19 yüzyılda sosyolojinin kurucusu olarak bilinen Auguste Comte'un düşünce ekolünden doğmuştur. Pozitivizm (olguculuk), en temel tanımıyla olgulara ilişkin bilimsel bilginin ancak deney ve gözleme dayanan bilgilerle sınırlı olduğunu savunan yaklaşımdır. Bu çerçevede pozitivist sosyal bilim anlayışının sosyal gerçekliğe yaklaşımı nesnellik üzerine kuruludur. Bundan dolayı tek meşru bilgi türü bilimsel bilgidir. Diğer bilgi türleri olan metafizik, dini inançlar ve vahiy ise pozitivist yaklaşımda reddedilmektedir.[59]

[57] Şekil oluşturulurken Şekil inşa edilirken John W. Creswell ve J. David Creswell 'in Araştırma Tasarımı nitel, nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları eserinden yararlanılmıştır (Cresswell and Creswell, 2021).

[58] Sezen Garip, "Sosyal Bilimlerde Nicel Araştırma Geleneği Üzerine Kurumsal Bir İnceleme" 12/1 (2023).

[59] Behlül Tokur - Mustafa Karadedeli, "Bilimsel Yöntem Okulları ve Temel Yaklaşımlar", *Bilimsel Araştırma Süreçleri, Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş.*, ed. Özcan Güngör (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022).

Özetle pozitivist yaklaşım gözlemlenebilir ve deneyimlenebilir olan, kanıtlanabilir niteliklerde olan, insanın rasyonel bir varlık olarak kabul eden ve kabul ettiği bilgi türü bilimsel bilgi türü olan bir sosyal bilim anlayışıdır. Bu bağlamda nicel araştırma yöntemi kullanılarak elde edilen veriler çeşitli veri toplama araçlarıyla elde edilir. Bunlar; anket tekniği, yapılandırılmış gözlem tekniği, deney tekniği, sosyometri tekniği olmak üzere birçok veri toplama teknikleri ele alınan bir tekniklerdir.[60]

Anket tekniği, 19. yüzyıl sonrasından itibaren sosyal bilimlerden en sık kullanılan veri toplama tekniklerinden birisidir. Araştırılan konu ile alakalı olarak birincil kaynaklardan veri toplama amacı güdülerek sistematik bir soru sorma formuna dayanmaktadır. Anket tekniğinin temel amacı araştırmanın oluşturulan problemini çözmek ve ele alınan hipotezleri test etmektir. Araştırmacı anketini oluştururken problemi ve alt problemini esas alarak sorular oluşturur ve katılımcılara sormadan önce soruları hazırlar. Neuman Hazırlanan sorular katılımcılara önceden belirlenen kurallar bağlamında verilir.

Ayrıca anket tekniği, bir sorgu belgesi şeklinde ifade edilmektedir ve araştırmacının oluşturduğu örneklemden hareketle elde edilen verilere ulaşabilmek adına inşa edilmektedir.[61] Son tahlilde anket tekniğinin daha ekonomik şartlar sunması, daha fazla veri elde edilmesine müsaade etmesi, geniş ölçekli bir katılımcı ağına ulaşabilmesi ve bunun sonucunda verilerin geçerlilik ve güvenirliliğinin sağlanmasına imkân vermesi, katılımcılardan hızlı bir şekilde geri bildirim alınması gibi avantajlara sahip olması sosyal bilimlerde anket tekniğinin kullanımını yaygınlaştırmıştır.[62] En nihayetinde anket tekniği yapılacak olan araştırmanın ele alacağı konuya ilişkin katılımcılar nezdindeki bilgi, tecrübe ve ilgilerini ölçmek amacı taşır. Burada dikkat edilmesi gereken en temel tutum katılımcıların gönüllülük esasına göre araştırmaya katılım sağlamaları ve anketin yazılı sorulardan oluşmasıdır.[63] Anket konusunda dikkat edilmesi gereken önemli konulardan birisi anketin amaçlarına, biçimlerine ve içeriklerine göre oluşturulmasıdır. Yani tutum ve görüşleri ölçmek, bilgi düzeyini ölçmek, sınama, açık uçlu, kapalı uçlu soruları sormak davranışsal tutumlara yönelik ölçme sorularının yer alması bu tekniğin en temel özelliğidir.

Örneğin,

Medeni durumunuz nedir?

Evli	Bekar	Dul	Boşanmış

Diyanet İşleri Başkanlığının Kuran Kurslarını yaygınlaştırması uygulamasının dini hayatta etkili olacağını düşünüyor musunuz?

Evet	Hayır	Fikrim yok

Son bir ay içeresinde dini içerikli bir eser okudunuz mu?

Okudum	Okumadım

Bireyler üzerinden toplumsal alanda var olan ve hipotezler bağlamında oluşturulan anket sorularının test edilmesi amaçlanır. Sonuç itibariyle elde edilen veriler mevcut teknolojik imkanların gelişmesi ile beraber çeşitli uygulamalar bağlamında okunur ve anlamlılık düzeyleri yorumlanarak

60 Çapcıoğlu - Yargı, "Nicel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri."

61 A. Ural - İ. Kılıç, *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS İle Veri Analizi* (Ankara: Detay Yayınları, 2013).

62 J. B. Salı, "Verilerin Toplanması", *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri.*, ed. Ali Şimşek (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2018), 134-161.

63 Sencer - Sencer, *Toplumsal Araştırmalarda Yöntem Bilim*.

tespitler yapılır. SPSS (Statistical Package for the Social Science)[64], Minitab[65], Jamovi[66], SAS[67], JASP[68] gibi uygulamalar karmaşık ve ileri düzey istatistiklere (açıklayıcı faktör analizi, regresyon vb.) birçok analize olanak sağlarlar.

Diğer bir nicel araştırma tekniği ise deney tekniğidir. Sosyal bilimciler hipotezlerini sınamak amacıyla kullanmayı tercih etmektedirler. Bu bakımdan felsefi anlamda deney kavramı, her türlü duyumsal bilgiyi kapsadığı gibi, kavramlardan, yargılardan, duyumlardan ve akıl yürütmelerden elde edilen bilgilerin tümü veya bütünü olarak değerlendirilir. Yani genel itibariyle sayısal bilimler olan kimya, biyoloji, fizik vb. disiplinler için kullanılsa da sosyal bilim alanında da kullanılan bir veri toplama tekniği olarak karşımıza çıkar. Neden sonuç ilişkisini ortaya çıkarmak için yapılan bir veri toplama tekniği olarak da değerlendirilir. Özellikle deney ortamı yani laboratuvar ortamlarında kontrollü bir şekilde araştırmacının belirlediği hipotezleri test etmek amacıyla değişkenler arası ilişkilerin incelendiği veri toplama tekniği olarak bilinmektedir.[69]

Sosyal araştırmada deney yöntemi, deneyin ardındaki düşünce, iki karşılaştırma grubu oluşturur. Sonrasında araştırmacı gruplardan birine (bağımsız değişkeni ve deneyi yürütmek) uygular ve bu grup deney grubu olarak adlandırılır. Seçilen diğer gruba ise kontrol grubu adı verilir ve bu gruba da deney uygulanır veya hiçbir şey uygulanmaz. Son tahlilde seçile grupları bağımlı değişkenler açısından değerlendirilir. Süreçteki temel amaç gruplar arasında tespit edilen farklılıkların deney değişkenine mi bağlı olduğu veya farklılıklara bu değişkenin mi neden olduğunu söylemektir.[70] Özetle deney gruplar arasındaki karşılaştırmalar dayanır. Deney veri toplama tekniğinde amaç farklı etkilere ve farklı oranlarda bağımsız maruz kalmaları dışında grupların her açıdan benzer olmalarını sağlamaktır. Sonrasında sonuç bağımlı değişken açısından her iki grupta ortaya çıkan farklılıkların sınanması ile araştırma tamamlanır.

Örnek deney tekniği uygulamaları:

Sherif ve arkadaşları tarafından (1961) yılında Grup içi çatışma ve iş birliği: Kırk Haramiler Mağarası Deneyi (İntergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment) 'i yapmışlardır. Bu deneyde Amerikalı ergenlik çağındaki erkek çocuklar, aralarında gelişen ilişkilerin denetlenmesi ve araştırılması için bir yaz kampında bir araya getirilmişleridir. Başlangıçta iki gruba ayrılan çocuklar rekabetçi görevlerin tanıtılması ile düşmanca davranışları tetiklemiştir. Sonrasında işbirlikçi görevler verilmesi çatışmayı uzatmış ve grup gerginliklerinin çözüm için nasıl davranış sergilediği anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu deneyde Sherif, iki grubun sınırlı kaynaklar için rekabet etmesi durumunda grup içi çatışmanın meydana geldiğini savunmuştur.[71]

Test edilen bazı hipotezleri ise şunlardı:

Birbirini tanımayan bireylerin ortak amaçlara ulaşabilmek için grup faaliyetlerinde etkileşime girmek üzere bir araya getirildiklerinde, hiyerarşik statülerin ve rollerin olduğu bir grup yapısının ortaya çıktığı,

Bir defa oluştuğunda grup için rekabet şartlarının işlevsel bir şekilde ilişkilere yansıdığı ve grupta hayal kırıklıkları tutumlar ve dış grup ve üyelerine karşı uygun düşmanca eylemler ortaya çıkmaktadır. Bu düşmanca eylemler belirli bir standartlaşmaya tabi tutulur ve grup üyeleri tarafından farklı derecelerde paylaşılır.[72]

---

64 Detaylı bilgi için bkz. https://www.ibm.com/products/spss-statisticshttps://www.ibm.com/products/spss-statistics

65 Detaylı bilgi için bkz https://www.minitab.com/en-us/products/minitab-solution-center/free-trial/

66 Detaylı bilgi için bkz. https://www.jamovi.org/download.html

67 Detaylı bilgi için bkz. https://www.sas.com/tr_tr/software/on-demand-for-academics.html

68 Detaylı Bilgi için bkz. https://jasp-stats.org/download/ 19.06.2026 15:57:00

69 Şener Büyüköztürk vd., *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2025).

70 Keith F. Punch, *Sosyal Araştırmalara Giriş* (Ankara: Siyasal Kitap Evi, 2020).

71 Sherif Sherif vd., *İntergrup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment. Oklohama: A Publications of the İnstitute of Group Relations,* (Toronto: York Universty, 1961).

72 Detaylı bilgi için bkz: Eser ve araştırmaya https://archive.org/details/intergroupconfli00univ/page/n5/mode/2up adresinden ulaşılabilir.

Düşünceler ve Sosyal Baskı adlı eserinde Solomon Asch, çoğunluk grubundan gelen sosyal baskının bir bireyi uyuma nasıl etkileyebileceğini araştırmak için tasarladığı bir deneydir. Deneyde erkek lisans öğrencilerinden oluşan bir grup genç üzerinde dikey çizgiler bulunan kart gösterilmiştir. Ancak bu deneyde bir gerçek katılımcı vardı ve diğerleri deney için bir araya gelmiş işbirlikçilerden oluşuyordu. Bir sonraki aşamada kartların eşlenmesinde en uygun olan kart sorulmuş ve diğerlerinin yanlış eşleştirmesini görmesine rağmen diğerlerine uyarak hatalı cevap vermiştir. Tek doğru denek ise ortak karar bildirmiş olan diğer deneklerin kurnaz baskılarına maruz kalmıştır [7374]

Örneklerden görüldüğü üzere deney yöntemi, belirli gruplar seçilerek oluşturulan ve insanların yaş, cinsiyet, sosyal, psikolojik durumlarına göre tespit ve teorik yaklaşımlar üretmek için kullanılan nicel yöntemin tekniği olarak ifade edilmektedir.

Yapılandırılmış görüşme tekniği ise nicel yöntemde bulunan anket uygulamasının yüz yüze mülakat şeklinde yapılmasına olanak sağlayan teknik olarak bilinir. Yani önceden belirlenmiş soruların sözel olarak sorulduğu ve katılımcılarında kaydedildiği bir veri toplama tekniği olarak bilinir. Görüşmenin anketten farklı olarak çalışmada cevaplandırılmayan sorularda ya da net bir bilginin alınamadığı sorularda cevabın daha net bir şekilde oluşmasını sağlar. Bundan dolayı anketlere göre daha yüksek bir verimlilik oranına ulaşılır.[75]

Örneğin, Camide daha fazla zaman harcanmasının gençler için ne kadar önemli olduğu sorusu sorulabilir.

Cevap olarak; Önemli, çok önemli, önemsiz, çok önemsiz cevaplarından birini işaretlemeleri istenebilir.

Son nicel veri toplama tekniği ise sosyometridir. Sosyometri disiplininin doğuşunda önemli sosyologlar ve aynı zamanda din sosyolojisi alanında katkılarda bulunan bilim insanları vardır. Bunlar, G. Simmel, C. Cooley, G. H. Mead, E. Burgess gibi isimlerdir. Her biri ayrı teorik yaklaşımların öncüsüdür. Ancak sosyometri yöntemi denilince akla Moreno gelmektedir. Moreno'ya göre sosyometri, toplumu daha derin bir şekilde anlama imkânı sunan bir ölçüm tekniği ve toplumun hastalıklarını tedaviye yarayan anahtar şeklinde tanımlanmıştır. Moreno, toplum için geliştirdiği üç temel aşamayı ele almıştır. İlk aşama evrenin, ikinci aşama bireyin, üçüncü aşama insan toplumunun mihenk taşlarını oluşturur. Bu üç aşama kültürel düzenin üç yapı taşını oluşturmaktadırlar: Din, Drama (tiyatro), toplum.[76] Sosyometri özellikle klasik sosyolojinin konu edindiği sorun alanlarına odaklanmış, içinde doğup büyüdüğü sosyal koşullara göre toplumsal krizlere cevapların üretilmesini sağlamıştır. Ancak bir süre sonra sosyometrinin sosyoloji disiplinine katkısı sorgulanmıştır. Özellikle Gruvitch'in "Mikrososyoloji ve Sosyoloji" başlıklı eleştiri makalesinde Moreno'nun sosyal gerçekliği psikolojik düzeyde ele aldığı, bireyler üzerinden yapılan çalışmalarda kolektif psikolojiyi ihmal ettiği öne sürülmüştür.[77]

Moreno'nun klasik sosyolojik toplum okumasına karşı çıktığı sosyometri yöntemi, küçük grupların derinlemesine incelemesini hedeflemektedir. Tümevarımcı yaklaşımı, temel alan bu teknik üretildiği Amerikan toplumu için 20 yüzyılda önemli katkılarda bulunmuştur. Küçük gruplar laboratuar yaklaşımı, paydaşlar yaklaşımı ve sentez formülasyonu şeklinde üçe ayrılmıştır [78]. Mikro sosyolojinin önemli bir araştırma girişimi olarak görülen sosyometri tekniği günümüze kadar yetişememiştir.[79] Çünkü felsefi ve tarihsel anlatılardan yararlanan sosyoloji disiplininin karşısında popüleritesini sürdürememiştir.

Nicel yöntemler ve veri toplama tekniklerinin ele alındığı bu bölümde son olarak veri toplama ve veri analizi sürecinde yeni teknolojik uygulamaların kullanımının araştırmacılar için önemli olduğu

73 Solomon Asch, *Effects Of Group Pressure Upon The Modification and Distortion Of Judgements* (New York: Prentiec Hall, 1952).
74 Detaylı Bilgi için bakınız https://gwern.net/doc/psychology/1952-asch.pdf
75 McMillan, *Fundamentals of Educational Research*.
76 Aynur Erdoğan, *3*, "Sosyometrinin Doğuşu ve Gelişimi" 2/27 (2013), 387-414.
77 G Gurvitch, . ". Microsociology and Sociometry" 1/12 (1949), 1-31.
78 J.L. Moreno, *Sociometry, Comtism and Marxism.* (Sociometry, 1945).
79 Erdoğan, *3*.

bilinmelidir. Nitekim son dönem sosyologlarından Bauman'nın ifade ettiği akışkan toplum gittikçe internet ve iletişimsel gelişmeler sonucu toplumsal yapıyı etkilemektedir. Özellikle küreselleşme ve sekülerleşme gibi hemen her toplumsal kavram ve olgunun araştırılması için artık bireylerle doğrudan etkileşim kurulması yerine iletişimsel gelişmelerin vesile olduğu uygulamalar bağlamında veriler toplanabilir. Bu tutum mevcut kavram ve araştırmanın evren ve örneklemlerinin çerçevelerinin oluşturulmasını daha etkin ve belirli bir biçimde oluşmasına katkıda bulunmaktadır.

3. Nitel ve Nicel Yöntemlere Yeni Bir Paradigma Önerisi: İlişkisel Din Sosyolojisi

Nitel ve nicel araştırma yöntemleri ve bağlı veri toplama teknikleri yapı-fail odaklı olarak sosyolojik kurumları, bireylerin tutum, davranış ve tepkilerini anlamayı ve açıklamayı hedef edinmişlerdir. Ancak geçmişten günümüze toplumsal değişimin neden olduğu birçok araştırma tekniği ve yöntemi zamansal olarak sürekli tercih olarak değişim göstermiştir. Zaten yukarıdaki bölümlerde ele alınan bütün araştırma yöntem ve teknikleri toplumsal alanda var olan krizleri çözümlemek adına bilim insanları tarafından üretilmiştir. Nicel yöntemler de son dönemlerin popüler hale gelmiş olan anket tekniği, yapılandırılmış görüşme tekniği vd. ile nitel yöntemin mülakat, gözlem ve doküman tekniği vd. yine sosyolojik olarak yapı-fail odaklı çalışmaların temelini oluşturmaktadır. Günümüze kadar gelen bu yaklaşımlar 20. yy. 'dan sonra toplumsal değişimin iletişimsel gelişmeler sonucunda sanal alemde görünür olması ile ilişkisel bir boyuta taşınmıştır. Yani klasik ve modern toplumlarda sosyolojik yapı ve kurumlar ile etkileşimleri araştırılan bireylerin artık bu kurumların sanala alemde temsil edilmesiyle ilişkiselliğin merkezde yer aldığı süreç odaklı, akışkan, dinamik ve son tahlilde yapı-fail'in anlam yüklemelerinin değişimine neden olmuştur. Bu sürecin en temel göstergesi ise iletişim devrimi ve bilgi toplumu söylencesidir. Sanal toplulukların ve sanal kültürün oluştuğu bir dönemde bilgisayar teknolojilerinin kültürel sermayeyi sanal aleme taşımasıyla toplumsal alanda yeni bir paradigmanın doğuşu tetiklenmiştir.[80] Dijital alanda meydana gelen bu toplumsal dönüşüm, iletişim teknolojisi ve online sosyal uygulamaların da gelişmesiyle ilişkisel araştırmaların da öne çıkmasına sebep olmuştur.

İletişimsel gelişmelerin özellikle 20. yy. sonrası hızlı gelişimi toplumsal değişimi oldukça etkilemiştir. Bu anlamda toplumsal değişimleri anlamak, toplumu anlamak için önemli bir aşama olarak değerlendirilir. Dolayısıyla iletişimin tarihsel sürecini anlamak aynı zamanda yapılacak olan araştırmaların daha sağlam temellere dayanacağı ifade edilebilir. İletişim kurma gereksinimi ilk insandan günümüze kadar insanlığın ayrılmaz parçasıdır.[81] Nitekim bugün yapılan arkeolojik kazılarda tespit edilen geçmiş toplum özellikleri, iletişim özellikleri bağlamında elde edilmektedir. Hatta insanlığın geçirdiği evrimin iletişimle bağlantılı olduğu da birçok bilim adamı tarafından değerlendirilmektedir. Bu bölümde yapı-fail merkezli çalışmalara bir alternatif olarak iletişimsel gelişmelerin din sosyolojisi bağlamındaki yeri ele alınacaktır. İletişimsel din sosyolojisi bağlamında temellendirilen araştırmalarda toplumsal yaşama ilişkin iletişimin elektronik gelişimle birlikte ses ve görüntüye dayalı iletişimin toplumsal alanda yaşattığı dönüşümün araştırmalara yansıması önemlidir.[82] Bilhassa toplumsal alanın bireyin üzerindeki kısıtlayıcı etkilerini "yapı" bireylerin kendi davranışlarını özgürce belirleme yeteneklerini de "faillik" olarak adlandırıldığında, sosyologlar derinlemesine düşünme, tercihler yapma yeteneği vb. konularda faillere odaklanıldığında sosyoloji kurumlar odaklanıldığında din sosyolojisine veya sosyolojiye daha az alan tanınmış olmaktadır.[83] İşte ilişkisel din sosyolojisi, yapı ile fail merkezli araştırmalar, günümüzün teknolojik gelişimlerinin yaşandığı bir toplumsal yapıda bazı krizlerin anlaşılmasında yetersiz kalmaktadır. Bundan dolayı sanal alemde ilişkisel bağlar kuran bireylerin toplumsal alandaki kurumlar ve insanlarla olan sosyolojik krizleri, olguları, uyumlarının vb. anlaşılması ilişkisel bir tutumu incelemekle zorunlu bir mekanizmaya dönüşmektedir.

---

80 İ. Özdemir, "Sanal Kültür: Yanılsama Mı, Gerçeklik Mi?" 72/18 (2012), 13-34.

81 Habib Celaleddin Kartal, *Çelik, Dijitalleşme ve Din* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2025).

82 Özgür Gönenç, "İletişimin Tarihi" 18 (2012).

83 Christopher Powell - François Depelteau, *İlişkisel Sosyoloji. Ontolojik ve Teorik Yönelimler*, çev. Özlem Akkaya (Ankara: Phoenix Yayınları, 2015).

İlişkisel sosyolojinin temellerini atan Emirbayer, ilişkisel paradigmayı sosyolojik olarak verili varlıklar ve tözlerden hareket etmek yerine, varlıkları oluşturan ilişki ve süreçleri ve bu süreçlerde ortaya çıkan birçok farklı kavramın (Yapı- fail, özgürlük, eşitlik vb.) ve farklı analiz düzeylerinin (makro, mezo ve mikro) şeklinde transaksiyonel bir şekilde yeniden ele alınmasını tartışmaya açmıştır. Burada Emirbayer'in en temel amacı araştırma teknikleri ve toplumsal alandaki yeni krizlerin çözümünde etkili bir yaklaşım benimsenmesidir.[84] Dahası bu yaklaşımı klasik sosyologların ve son dönem sosyologlarının da ele aldığı bilinmektedir. Örneğin, Karl Marx, Emile Durkheim, Max Weber, George Simmel, Norbert Elias, Pierre Bordieu, Niklas Luhman ve Bruno Latour gibi isimlerin ilişkisel dini sosyolojiye katkıda bulundukları ifade edilebilir.[85] Örneğin Pierre Bourdieu, "alan, habitus ve sermaye" kavramlarıyla sosyolojik anlamda ilişkisel bir bakış açısı ortaya koymuştur. Bourdieu, sınıf hiyerarşisinin anlaşılmasında ilişkisellik kavramının oynadığı rolü modern toplumlar bağlamında tartışmaya açmıştır. Nitekim, 'The Social Space and Genesis of Group' (Toplumsal Mekân ve Grupların Oluşumu) adlı makalede sınıf kavramının anlaşılması için toplumsal mekânın analizini ön plana çıkarmaktadır. Sınıfı, ekonomik mülk sahiplerinin statik olarak hesaplanmış nüfusunun toplamı olarak değerlendirmiştir. Ona göre '*sınıfın önemli, algısından kaçmak için, sosyal bireyler arasındaki ilişkisel sisteme ve sonrasında bazı güç kombinasyonlarına (sonrasında tanımlanmış sermaye) ve varlıkların sosyal dağılımını genel ve özerk bir şekilde* 'sosyal alan'a bakılmalıdır. Özetle Bourdieu'nun toplumsal dünyasında "toplumsal evren içinde etkin olan özellikler kümesinin oluşturduğu farklılaşma ya da dağılım ilkelerine dayanılarak inşa edilen çok boyutlu bir mekanlar olarak temsil edilebileceğini" ileri sürmektedir.[86] Bu nedenle Bourdieu'nun metodolojisinde mekânsal benzetme, toplumsal aktörler arasındaki ilişkilerin bir tablosunu ortaya koymaktadır. Norbert Elias ise figürasyon kavramıyla ilişkisel din sosyolojisine teorik katkısını öne sürmüştür. Elias, birey ve toplum ilişkisini karşılıklı bağımlılık, eklemlenme gibi kelimelerle yakın anlamlar bağlamında sosyal olguların merkezinde olan sorunlarla iç içe geçmiş bir şekilde *"figürasyon"* kavramıyla ele almaktadır. İnsanlar arası ilişkilerin tesis edildiği sosyal birlikteliklere atıfta bulunarak figürasyonu öne çıkarmış ve soyut bir toplum kavramı kullanmak istememiştir. Sonuç olarak Elias, figürasyon kavramıyla bireyin ve toplumsal alanın karşılıklı ilişkilerinin etkileri ve sonuçları ile birlikte kontrol edilemeyen karmaşık bir ilişki örgüsünü ve süreçlerini ifade etmek için ele almıştır. Yani birden fazla bireyin karşılıklı zorunlu ilişkileri ve işlevsel bağımlılıkları ile bir araya gelmesi ile iç içe geçmiş örgüleri veya figürasyonlar ortaya çıkarmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken bireyin toplumsal yaşam içindeki sosyal bir sürecini takip etmektir.[87] Bir örnekte de figürasyon kavramının oldukça küçük grupları olduğu gibi binlerce ve milyonlarca bağımlı insanın oluşturduğu toplumlar içinde kullanılabileceğini ileri sürmüştür.

Son dönem entelektüel din sosyologlarından kabul edilen Bauman ise "akışkan din sosyolojisi" nin bizzat temsilcisi olarak ön plana çıkmaktadır. Bauman, modern dönem sonrası modernitenin dinin toplumdaki rolünü zayıflattığına ilişkin sosyolojide oldukça yaygın olan ilerlemeci yaklaşımı reddetmektedir. Bauman'nın modern zamanlardaki sürekli tercih durumu ve sonrasında gelen esaret, akışkan sosyolojik yaklaşımın temelini oluşturmaktadır. Karar vermenin söz konusu olmadığı, çelişkilerin çözüldüğü bir evrende özgürlük gibi kavramlarında anlamsızlaşacağını öne sürmüştür.[88] Bauman'nın ileri sürdüğü yeni kavramdan anlaşılacağı üzere iletişimsel gelişmelerin fail 'aktörler' bireyler üzerindeki etkisi ilişkisel bir yaklaşıma atıfta bulunmuştur.

Modern dönem sosyologlarının yaklaşımlarına bakıldığında iletişimsel ve teknolojik gelişmelerin merkezinde yapı-fail odaklı çalışmalar yerine ilişkiselliği, bireyler arası, kamusal ve mekânsal alanlarla birlikte ele aldıkları görülmektedir. Bu durum din sosyologlarının da temel odağı haline gelmektedir. Özellikle sanal ortamda kurulan yeni toplumsallıklar, sanal kimliklerin ve sanal buluşmaların ortaya çıktığı bir ilişkiselliğe sebep olmaktadır. Nitekim sanal ortamda din ve dinden

---

84 Ayhan Bilgin, "Norbert Elıas'ın İlişkisel Sosyolojik Yaklaşımı Üzerine" 20/79 (2023), 792-810.

85 Emirbayer, "Manifesto For A Relational Sociology".

86 Pierre Bourdieu, *The Social Space and the Genesis of Groups* (Theory and Society, 1985).

87 Norbert Elias, *Was ist Sociology?"* (München: juventa, 2004).

88 Mustafa Günerigök, "Zygmunt Bauman ve Din: Tanrı, İnsan ve Belirsizlik", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (25 Haziran 2019), 117-140.

doğan kurumların da bireylere hitap etmesiyle ilişkisel din sosyolojisine yeni bir alan açılmış olmaktadır. Özellikle sosyal medya, internet siteleri, görsel ve işitsel platformlarda kurulan bu uygulamalar küresel dünyadaki bütün bireylerin yerel herhangi bir dini grup, mezhep ve liderlerle ilişki kurmasını sağlamaktadır. Örneğin "Sanal Din" eserinde internetin din kurumunu ve dinden doğan her bir sosyal kurumu merkeze alarak oluşturulmuştur. Özellikle sanal dini cemaatler, sanal ritüeller, dini içerikli web sitelerinin ortaya çıkışıyla dünyanın herhangi bir yerinde bulunan bireyin herhangi bir dine ve dinden doğan kurumla ilişkisel olarak iletişim kurması olanaklı hale gelmiştir.[89] Görüldüğü üzere modern dönem sonrası oluşan yeni toplumsal yapıda kamusal alanı oluşturan bireyler büyük oranda internet ve teknolojik cihazların ve uygulamaların gelişimiyle yapısal ortamlar yerine sanal ortamlarda görünür olmayı hedeflemektedir. Bu durum yapı fail odaklı çalışmaların yanı sıra ilişkisel bir şekilde bireylerin kurduğu bu tür bir yaklaşımı öne çıkarmaktadır.

Bu anlamda araştırmacılar uygulamaları olarak ilişkisel din sosyolojisi bağlamında çalışma yapmak 20. yy. sonrası için önemli bir hale gelmektedir. Örneğin "Uygulamalı İlişkisel Sosyoloji" eserinde Türkiye'de ilişkisel sosyoloji yaklaşımının çeşitli alanlarda; sosyal medya (instagram ve facebook) tüketim, Suriyeli mülteciler, azınlıklar, siyasi seçimler ve eğitim başlıklarında uygulamalı olarak okurların dikkatine sunulmuştur. Bu çerçevede özellikle sistematik ve kuramsal ontolojik vurgusuyla yüksek bir ilişkisel sosyoloji yazını yeni bir paradigma veya yeni bir sosyoloji okulu olarak Kıta Avrupa'sında ve ABD'de popüler hale gelmiştir. Bu eserin önemi ise ilişkisel din sosyolojisine de katkıda bulunabilecek yöntemsel çalışmalara örneklikler teşkil etmesidir [90]. Bahadur (2024) bu konuda '*Sosyal Medya ve Din Ekseninde Çevrimiçi Ritüeller: Sahaja Yoga Örneği'* başlıklı doktora teziyle konuya uygun bir örneklik teşkil etmektedir. Araştırmasında dijital alanda iletişimsel araçlarla gündelik yaşamın bir parçası haline gelen YDH (Yeni Dini Hareketler)'nin bireylerin yaşamlarındaki anlam arayışlarında tercih ettikleri bir alan olarak ön plana çıkmıştır. Çalışmada sosyal ağların oluşturduğu dijital platformların, işaret edilen online gruplara bireylerin katılımını artırdığı tespit edilmiştir. Bu gruplardan birine örnek olarak gösterilen Sahaja Yoga (SY)'nın çevrim içi ritüellerini fiziki dünyadan ziyade dijital platformlar aracılığıyla hareket ettiği tespit edilmiştir. Sanal ortamda sosyal ağlar, sosyal medya ve mobil uygulamalar ile dine ilişkin çevrim içi yeni bir yaklaşımla hareket ettiği ve üyelerini bu şekilde kazanma eğiliminde olduğu gözlenmiştir [91]. Diğer yandan Düzcan (2020), '*Popüler Kültür Bağlamında Sosyal Medya ve Din: Sözler Köşkü Örneği'* başlıklı tezinde Sözler Köşkü adlı dini grubun sosyal medya uygulamalarında yürüttükleri ve ürettikleri dini içerikli paylaşımların analizleri gerçekleştirmiştir. Bir grup üniversite öğrencisi tarafından kurulan bu toplumsal oluşumun sosyal ağlar üzerinden (youtube, instagram, facebook gibi) sosyal medya uygulamaları aracılığıyla sanal ağ üzerinden bireylere ulaşma hedefine dikkat çekmiştir [92]. Göç bağlamında da yine dijitalleşme sürecinin yeni uyum ve iletişim seçenekleri bağlamında dönüşüm gösterdiği görülmektedir. Dijital veya sanal alan göçmenlerin bilgiye erişimini, iletişim ve uyum süreçlerindeki rolünü dönüştürmüştür. Sanal ağlar ve dijital gelişmeler göçmenler tarafından en sık kullanılan alanlar olarak ön plana çıkmıştır. Göçmenlerin aile, arkadaşlarla bağlantıda kalmak, yeni bilgiler edinmek ve yeni topluluklarla bağlantılar kurmak için dijital platformları kullandıkları tespit edilmiştir.[93] İfadelerde ve örnek çalışmalarda görüldüğü üzere göçmenlerin de yeni sanal ağlar üzerinden iletişim kurduğu ve bu alanlarda sosyalleşme yaşadığı tespit edilmiştir. Sanal ağlar ve dijital gelişmelerin sebep olduğu yeni ilişkisel alanın yeni çalışmalarda ön plana çıktığı görülmektedir. Nitekim Yaralıoğlu (2021), *'Yapı-Fail Bağlamında İlişkisel Din Sosyolojisi Paradigması ve Sanal Dini Cemaatler'* başlıklı makalesinde 21. Yüzyılda yapı-fail ilişkisinin bir yapı olarak dini ve kurumlarının ilişkisel bir boyutta araştırılması gerektiğini ve ayrıca yapı-fail odaklı çalışmaların çözemediği toplumsal sorunların, yeni kurulan, sanal ortamda

[89] Mehmet Haberli, *Sanal Din. Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din* (İstanbul: Açılım Kitapevi, 2014).

[90] Aytül Kasapoğlu, "Türkiye'de Uygulamalı İlişksel Sosyoloji Yapacaklar için Bir yolculuk Haritası" (İstanbul: Yeni İnsan Yayınları, 2016).

[91] Merve Bahadur, *Sosyal Medya ve Din Ekseninde Çevrimiçi Ritüeller: Sahaja Yoga Örneği.* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024).

[92] Şeyma Düzcan, *Popüler Kültür Bağlamında Sosyal Medya ve Din: Sözler Köşkü Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

[93] Betül Dilara Şeker, "Dijitalleşme ve Göç: Teknolojik Dönüşümün Göçmen Uyumu Üzerindeki Etkileri." 5/2 (2024), 479-498.

varlık gösteren sanal dini cemaatler üzerinden anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca ağ toplumunda bir yapı olarak sanal dini cemaatlerin, dini kurumların, sanal veya dijital alana odaklandıkları ve çalışmalarını bu alana yoğunlaştırdıkları vurgulanmıştır. Bu konuda sanal dini cemaatlerin üyelerine artık internet siteleri, sosyal medya kanalları ve dijital alanlardan haftalık, aylık hatırlatmalarda bulundukları ve abone aldıkları tespit edilmiştir.[94] İfadelerden görüldüğü üzere artık bireyler ister göç ister dini grup veya içerik ister eğitim vb. toplumsal alandaki hemen her kurumun sanal ortamda sosyal medya uygulamaları ve siteleri aracılığıyla ilişkisel bir bağ kurarak hareket ettikleri anlaşılmıştır. Bu konuda araştırma yapmak isteyen araştırmacıların nitel ve nicel araştırma yöntemi seçip, veri toplama tekniklerini belirledikten sonra yeni sosyalleşme ve ilişki kurulma alanları olan sanal dünyaya ilişkin araştırma yapmaları için öncelikle çalışmalarını temellendirecekleri sosyal grubu tespit etmeleri gerekmektedir. Ardından seçilen sanal dini grup veya toplumsal grupların ilişkisel ortamda nasıl hareket ettiklerinin anlaşılması için problem soruları hazırlanmalıdır. Örneğin araştırmacılar ilişkisel din sosyolojisi bağlamında çalışma yaparken şu soruları dikkate alarak çalışmalarını temellendirebilirler;

Sosyal Medya kanallarının sanal dini cemaatlerin oluşumuna katkısı ne yönde olmuştur?

Sosyal Medyada dini içerik üretiminin bireylerdeki etkisi ne yönde oluşmaktadır?

Dijital ve Sanal alanda kurulan yeni haberleşme sisteminin 'mekân' tasavvurunu nasıl etkilemiştir?

Dini kimlerin oluşumunda sanal ağların etkisi hangi düzeyde gerçekleşmektedir?

Takipçi sayısı ve beğeni ölçütlerinin sanal ağlarda kurulan dini içerikli kurumlara karşı güveni ne yönde etkilemektedir.

Dijital vaiz, sanal manevi rehber, sanal dini grupların yeni toplumsal yapıda etki ettiği sosyolojik gruplar nelerdir?

Sorulardan hareketle ilişkisel alan bir tablo yöntemiyle gösterildiğinde şu şekilde tasvir edilebilir:

Şekil 3. İlişkisel Din sosyolojisi bağlamında yapılacak çalışma döngüsü[95]

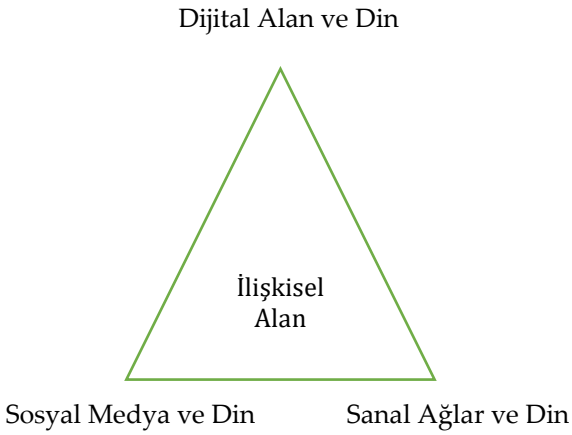

Şekilde görüldüğü üzere sanal ağlar üzerinden çalışma yapmak isteyen araştırmacıların fiziki bir bağ olmaksızın ilişkisel bir döngüde inşa ettikleri yeni toplumsallaşma, bağ kurma, takip etme, bilgi

[94] Yusuf Yaralioğlu, "'Yapı-Fail' Bağlamında İlişkisel Din Sosyolojisi Paradigması ve Sanal Dini Cemaatler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (30 Eylül 2020), 1429-1451.

[95] Şekil yazar tarafından oluşturulmuştur. Dijital, sanal ve sosyal medya alanları, sosyal alanın dinle etkileşimini yeni araştırma konularının merkezine taşımaktadır. Dijital alan, yeni yapısal kurumların kurulduğu, sanal alan faillerin bu kurumlarda nasıl bir karşılık bulduğu ve sosyal medyada ise yeni sosyalleşme kurumlarının nasıl bir ilişkisellik ile inşa edildiği bir döngü ile belirtilmek istenmiştir. Örneğin dijital alanda oluşan dini topluluklar, sosyal medya vaizleri, sanal influencerlar, online dini gruplar, dijital göçmenlik ve din vb. konular araştırmacıların bu döngüye katkıda bulunacak yeni çalışmalara kaynaklık edecektir.

edinme duygularının karşılandığı üçgenle karşılaşılmaktadır. Bu tabloyu merkeze alan bir araştırmacı ilişkisel alanın üç temel ayağı olduğunu görmektedir ve bu alanlar: 1- Dijital alan, 2- Sanal ağlar ve 3- Sosyal medyadır. Araştırmacı bu üç temel alanın din ile olan ilişkisini her boyutuyla ilişkilendirilerek çalışılabilir. Araştırmacı öncelikle araştıracağı konuyu dijital alanla ilişkilendirecek ardından sanal alanla ilişkisini sorgulayacak ve en nihayetinde yeni toplumsallaşma sürecini araştırma fırsatı bulacaktır. Nitekim Haberli (2019), günümüz iletişim teknolojilerinin toplumsal yaşama egemen olduğu çağı 'dijital ve sanal' çağ olarak isimlendirmektedir. Yaşanan bu dönüşüm sürecinde dijital iletişim teknolojilerinin kullanımı toplumsal yaşamda yeni bir sosyal sistemin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Elbette bu süreçte toplumsal alanda var olan bir kurum olarak dinden doğan kurumların da değişim ve dönüşüme uğradığı anlaşılmıştır.[96] Diğer yandan dijital alanın önemli bir yerini oluşturan sosyal medya üzerinden yeni toplumsallaşma deneyimleri yaşanmaktadır. Bu toplumsallaşma süreci, inanç, kültür, tüketim, bilgi, eğlence vb. pratiklerin yeniden kurgulandığı bir alana dönüşmektedir. Bu anlamda sosyal medya günümüzde gündelik yaşamın temel kodlarından biri haline gelirken, bireyin gündelik yaşam pratikleri de sanal ortamda yeniden şekillenmektedir.[97] Görüldüğü üzere hem sanal ağlar, dijital gelişmeler ve buna bağlı olarak gelişen sosyal medya uygulamaları bireyler arası ilişkisel bir bağ ve etkileşim kurmanın önünü açmaktadır. Bu durum geçmişte fail ve yapılar üzerinden tanımlanan birçok kavram ve uygulamayı gölgede bırakmaktadır.

Son tahlilde ilişkisel din sosyolojisi paradigması nitel ve nicel olarak yapılacak olan araştırma çerçevelerine yeni bir bakış açısı ve yaklaşım benimsemeyi öneren bir konumda bulunmaktadır. Toplumsal değişmenin geldiği aşama ilişkisel din sosyolojisi ile din ve dinden doğan kurumların fail-bireyler üzerindeki etkisini ve aynı zamanda sanal alana taşınan dini kurumların konumunu açıklamaya çalışan bir zorunluluğu meydana getirmektedir. Her ne kadar yapı-fail anlamını yitirmese de yapı-failin muhatap olduğu yeni toplumsal alan araştırmacıların ilişkisel bir şekilde sürece odaklanmasını sağlamaktadır.

Sonuç

Toplumsal değişme sadece yapı kavramı etrafındaki değişimleri değil, normları, değerleri, davranışları, kültürel anlamları, toplumsal ilişkileri, dini tutum ve davranışları vb. değişimlerle de ilgilidir. Yani hem yapı hem de faili ilgilendiren her olay ve olgu değişimin bir parçasıdır. Bu anlamda sosyologlar zamansal süreçlerde toplumsal alanı okumak ve anlamak için değişimi teorik ve pratikteki karşılıklarıyla anlamaya çalışmışlardır. Bu çerçevede nitel ve nicel yöntemleri kullanmışladır. Sosyoloji ve sosyal bilimler alanında yapılacak olan bütün araştırmalarda nitel ve nicel yöntemin araştırmanın temeline yerleştirilmesi gerektiği ve zorunlu olduğu anlaşılmaktadır. Geçmişten günümüze bütün bilgiler kümülatif bir şekilde ilerlemiştir ve belirli yöntem ve tekniklerle üretilen teorik yaklaşımlara dayanmıştır. Bu durum aynı zamanda din sosyolojisi disiplini içinde önemlidir. Nitekim sosyolojinin felsefeden kopması gibi din sosyolojisi de sosyoloji disiplininden koparak bağımsız bir disiplin olma yolunda ilerlemektedir. Din sosyolojisi disiplini henüz genç sayılan ve bir taraftan sosyoloji bir taraftan da din bilimlerinden beslenen bir konumdadır. Gelişim sürecinde din sosyolojisi disiplini kendi yöntem ve yaklaşımının oluşturulması için özelde din sosyologları çaba sarf etmektedirler. Tüm dünyada olduğu gibi din sosyolojisi disiplini Türkiye'nin hemen her üniversitesinde ilahiyat, toplum bilimleri gibi fakültelerin sosyoloji ve Felsefe Din Bilimleri bölümlerinde varlık gösteren bir konumdadır.

Türkiye'de düşünce sistemlerinin, epistemolojik kuramların oluşturulmasında toplumsal yapının önemli kurucu unsuru din olmasından dolayı ayrı bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı din sosyolojisi disiplini lisans döneminden itibaren genç araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Bu bağlamda makalede genç araştırmacıların din ve sosyoloji disiplinlerinin arasındaki köprü vazifesi gören konumu dikkate alındığında nicel ve nitel yöntemlerin araştırmalarda uygulanması ve bilinmesi önem kazanmaktadır. Ancak yaşanan toplumsal dönüşümler neticesinde iletişimsel ve teknolojik gelişimlerin neden olduğu bir ilişkisellik söz konusudur. Araştırmacılar artık mevcut kamusal alanda var olan bir kurumu değil, kurumun internet üzerindeki etkisi ile etkileşimi

[96] Mehmet Haberli, "Dijital Çağda din ve dindarlığın dönüşümü." 2/2 (2019), 307-315.

[97] Abdülaziz Yeniyol - Handan Karakaya, "Postmodern Dönemde Sosyal Medya Alanları Üzerinde Din", (2022), 1467-1490.

arasındaki ilişkiye odaklanmaktadırlar. Yani dini ritüeller, dini kutlamalar, dini kurumların sosyal medya ve internet şubelerinin mevcut sosyolojik nesille sanal alemde varlık gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu durum ilişkisel bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Bundan dolayı araştırmacılar konuyu bu şekilde ele aldıklarında ele alacakları bilimsel metinleri daha sağlam temeller ile inşa edebilmektedirler. Bu çalışma genç araştırmacılara yönelik nitel ve nicel yöntemlerin din sosyolojisi disiplini bağlamındaki oluşum sürecini anlatmayı hedeflemiş ve toplumsal değişimin zorunlu bir sonucu olarak ilişkisel din sosyolojisi bağlamında dijital alanın nasıl ele alınması gerektiğini işlemiştir. Çalışmada neden ve nasıl sorularını, çalışma yürütecekleri başlığa yönelterek, çalışmalarının en önemli inşa sürecini başlatarak, dijital çağı nasıl okuyacaklarını belirlemeleri gerektiğine ilişkisel alanla dikkat çekmek istenilmiştir.

Özellikle araştırmacılar yeni oluşan sanal kimlik ve aidiyet alanları, dijital dini cemaatler, sanal ortamda dini kimliklerin inşası, çevrim içi dini topluluklar, geleneksel ve dijital dini influencerlar veya sosyal medya vaizleri, sanal alanda karizmatik dini liderlerin yeniden inşa edilmesi, çevrim içi ibadetlerin yaygınlaşması, ritüellerin mekânsal dönüşümü veya kutsal alanın sanallaşması, yeni oluşan dijital ve sanal dini gruplardaki dayanışma ve yardımlaşma pratiklerinin dönüşümü, sanal dini gruplarda çatışma, dışlama ve sosyal kontrolün nasıl oluştuğu, dijital veya sosyal medya platformlarında dini sosyalleşme süreçleri, dijital ve sanal cemaatlerde mekansızlık bilinci, yapay zeka ve dini rehberliğin sosyolojik çıktıları, dijital göçmenlik, online radikalleşme, dijital özgürlükler ve din gibi alanlarda çalışmalarını detaylandırarak ele alabilirler.

Son tahlilde ilişkisel ve dijital din sosyolojisi bağlamında yapılacak çalışmalarda yapı-fail merkezli nitel ve nicel yöntemlerin ve bu yöntemlere bağlı veri toplama tekniklerinin, artık ilişkisel ve sanal kurumlarla uyumlu bir epistemolojik kuramla çalışılması gerektiği anlaşılmaktadır. Araştırmacı adayları konu ve problem belirlerken, dijital, sanal, yapay zekâ, sosyal medya vb. yeni kurumların oluştuğu ağ toplumundaki ilişkiselliği din kurumu bağlamında ele almalıdırlar. Bu anlamda araştırmacılar için yeni yapı ve fail odaklı kurumlara çalışılması için belirli aşamaların planlanması gerekmektedir;

1- Dijital alanlar ilgili problemin ve konunun oluşturulması (Örn: Sanal dini sosyalleşme, dijital görünürlük, dijital dindarlık, çevrim içi ibadet, online dini gruplar, dijital dini influencer vb.),
2- Literatürün Taranması (dijital, ilişkisel ve sanal alanda yapılan tez, makale ve kitapların vb. taranması),
3- Amaç ve alt amaçların belirlenmesi (Örn: Araştırmanın amacı dijital dini cemaatlerde bireyin aidiyet duygusunun nasıl inşa edildiğini, çevrim içi etkileşimlerin, ritüellerin ve iletişim pratiklerinin oynadığı rolü ilişkisel din sosyolojisi bağlamında analiz etmektir vb.),
4- Araştırmanın önemi (Örn: Bu araştırma dijital veya sanal dini cemaatlerde aidiyetin nasıl yeniden üretildiğini ortaya koyması bakımından önemlidir),
5- Araştırmanın sınırlılığı (Örn: Bu araştırma aidiyetin yeniden üretim sürecini A sosyal medya hesabıyla ve belirlenen tarihlerindeki paylaşımları ile sınırlıdır vb.),
6- Araştırmanın dayanacağı teorik yaklaşım (Örn: Bu araştırma sanal influencer'ların dini aidiyet sürecini açıklamak üzere İlişkisel din sosyolojisi veya ağ toplumu kuramına dayandırılarak hazırlanmıştır vb.).

Görüldüğü üzere yaşanan toplumsal değişimler paradigmatik bir dönüşümü zorunlu kılmaktadır. Bundan dolayı ilişkisel din sosyolojisi paradigması araştırmacıların odağı haline gelmiş ve nitel-nicel yöntemler kullanılarak bireyin daha iyi anlaşılması için dijital, sanal alanla ilgili çalışmalar için önemli bir kuramsal yaklaşıma dönüşmüştür. Son tahlilde ilişkisel din sosyolojisi yaklaşımının öne çıkması toplumsal dönüşümlerde toplumun yeni kodlarının okunması açısından araştırmacılar için önemli görülmektedir.

Kaynakça

Asch, Solomon. Effects Of Group Pressure Upon The Modification and Distortion Of Judgements. New York: Prentiec Hall, 1952.

Aydın, Nurşen. Nitel Araştırma Yöntemleri. Gaziantep: Özgür Yayınları, 1. Basım, 2023.

Bahadur, Merve. Sosyal Medya ve Din Ekseninde Çevrimiçi Ritüeller: Sahaja Yoga Örneği. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.

Balcı, Ali. Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016.

Baltacı, Ali. "Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?" 5/2 (2019), 368-388.

Bauman, Zygmund. Akışkan Modernite. İstanbul: Can Yayınları, 2019.

Bilgin, Ayhan. "Norbert Elıas'ın İlişkisel Sosyolojik Yaklaşımı Üzerine" 20/79 (2023), 792-810. https://doi.org/https://doi.org/10.56694/karadearas.1367575.

Bourdieu, Pierre. The Social Space and the Genesis of Groups. Theory and Society, 1985.

Bulduklu, Yasin. "Eleştirel Çalışmalarda Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Gömülü Teori." 1/1 (2019), 1-14.

Büyüköztürk, Şener vd. Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 37. Baskı., 2025.

Cresswell, Jhon W. Eğitim Aşamaları: Nicel ve Nitel Araştırmanın Planlanması, Yürütülmesi ve Değerlendirilmesi. Amaç ve Araştırma Soruları veya Hipotezleri Belirleme. çev. Selami Kardaş. İstanbul: Edam Yayınları, 2017.

Çapcıoğlu, Fatma - Açıkgöz, Kalkan, Öznur. "Nitel Araştırmalarda Kulanılan Araştırma Teknikleri." Bilimsel Araştırma Süreçleri, Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş. ed. Özcan Güngör. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2022.

Çapcıoğlu, İhsan - Yargı, Abdullah. "Nicel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri." Bilimsel Araştırma Süreçleri, Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş. ed. Özcan Güngör. İstanbul: Grafiker Yayınları, 2. Baskı., 2022.

Demir, Ömer. Bilim Felsefesi. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 5. Basım, 2012.

Durkheim, Emile. İntihar. Ankara: Dorlion Yayınları, 2019.

Düzcan, Şeyma. Popüler Kültür Bağlamında Sosyal Medya ve Din: Sözler Köşkü Örneği. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Ekiz, Durmuş. Bilimsel Araştırma Yöntemleri, Yaklaşım, Yöntem ve Teknikler. Ankara: Anı Yayıncılık, 1999.

Elias, Norbert. Was ist Sociology?". München: juventa, 2004.

Emirbayer, Mustafa. "Manifesto For A Relational Sociology" 2/103 (1997), 281-317.

Erdoğan, Aynur. 3. "Sosyometrinin Doğuşu ve Gelişimi" 2/27 (2013), 387-414.

Garip, Sezen. "Sosyal Bilimlerde Nicel Araştırma Geleneği Üzerine Kurumsal Bir İnceleme" 12/1 (2023).

Glaser, B.G. - Straus, A.l. The Discovery of Grounded Theory Strategies for Qualitative Research. London: Aldine Transaction, 2006.

Golifshani, Nahid. "Understanding Reliability and Validity İn Qualitative Research" 8/4 (2003), 597-606.

Gönenç, Özgür. "İletişimin Tarihi" 18 (2012). https://doi.org/https://doi.org/10.17064/iüifhd.39645

Gurvitch, G. . ". Microsociology and Sociometry" 1/12 (1949), 1-31.

Günay, Ünver. Din Sosyolojisi. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.

Günay, Ünver. "Din Sosyolojisinin Yöntem ve Teknikleri". Din Sosyolojisi El Kitabı. ed. Niyazi Akyüz - Çapc İhsan Çapcıoğlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.

GüneriGök, Mustafa. "Zygmunt Bauman ve Din: Tanrı, İnsan ve Belirsizlik". Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13 (25 Haziran 2019), 117-140. https://doi.org/10.34085/buifd.550468

Gürbüz, Sait - Şahin, Faruk. Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayınları, 2017.

Haberli, Mehmet. "Dijital Çağda din ve dindarlığın dönüşümü." 2/2 (2019), 307-315.

Haberli, Mehmet. Sanal Din. Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din. İstanbul: Açılım Kitapevi, 2014.

Hennink, Monique vd. Qualitative Research Methods. London: SAGE Publications, 2020.

Howitt, Dennis. Introduction to Qualitative Research Methods in Psychology. London: Pearson Publications, 2019.
Joachim, Wach, çev. Ünver Günay. Din Sosyolojisi. M.Ü.İ.F.V.Y., 1995.
Karasar, Niyazi. Bilimsel Araştırma Yöntemi. Ankara: Nobel Yayınları, 2010.
Karataş, Zeki. "'Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi.'" Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi 1/1 (2015).
Kartal, Habib Celaleddin. Çelik, Dijitalleşme ve Din. Ankara: Gece Kitaplığı, 1., 2025.
Kasapoğlu, Aytül. "Türkiye'de Uygulamalı İlişksel Sosyoloji Yapacaklar için Bir yolculuk Haritası". İstanbul: Yeni İnsan Yayınları, 2016.
Kaya, İsmail. "Metodolojik Bir Yöntem Olarak Gömülü Teori ve Bu Teorinin Din Sosyolojisi Çalışmalarında Kullanılması". Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD). https://doi.org/10.17335/sakaifd.1338027
Kıral, Bilgen. "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi olarak Doküman Analizi". Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8/15 (2020), 170-189. https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbid/article/727462
Mack, Natasha. Qualitative Research Methods: A Data Collektor's Field Guide. USA, Caroline: Familiy Health İnternational Publications., 2005.
McMillan, J.H. Fundamentals of Educational Research. Pearson Publications, 7. edition., 2016.
Mensching, Gustav. Din Sosyolojisi. çev. Mustafa Aydın. Litera-Türk, 3.Baskı., 2012.
Miles, Matthew B. - Huberman, Michael A. Nitel Veri Analizi. çev. Saadet Akbaba Altun - Ali Ersoy. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2. Baskı., 2016.
Moreno, J.L. Sociometry, Comtism and Marxism. Sociometry, 1945.
Özdemir, İ. "Sanal Kültür: Yanılsama Mı, Gerçeklik Mi?" 72/18 (2012), 13-34.
Powell, Christopher - Depelteau, François. İlişkisel Sosyoloji. Ontolojik ve Teorik Yönelimler. çev. Özlem Akkaya. Ankara: Phoenix Yayınları, 2015.
Punch, Keith F. Sosyal Araştırmalara Giriş. Ankara: Siyasal Kitap Evi, 2020.
Salı, J. B. "Verilerin Toplanması". Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri. ed. Ali Şimşek. 134-161. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2018.
Sencer, M - Sencer, Y. Toplumsal Araştırmalarda Yöntem Bilim. Ankara: TODAİE Yayınları, 1978.
Sherif, Sherif vd. İntergrup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment. Oklohama: A Publications of the İnstitute of Group Relations,. Toronto: York Universty, 1961.
Simon, J. - Burstein, B. Basic Research Methods in Social Science. New York: Random House, 1985.
Şeker, Betül Dilara. "Dijitalleşme ve Göç: Teknolojik Dönüşümün Göçmen Uyumu Üzerindeki Etkileri." 5/2 (2024), 479-498.
Tokur, Behlül - Karadedeli, Mustafa. "Bilimsel Yöntem Okulları ve Temel Yaklaşımlar". Bilimsel Araştırma Süreçleri, Yöntem, Teknik ve Etiğe Giriş. ed. Özcan Güngör. Ankara: Grafiker Yayınları, 2022.
Ural, A. - Kılıç, İ. Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS İle Veri Analizi. Ankara: Detay Yayınları, 2013.
Weber, Max. Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2019.
Weber, Max. Sosyoloji Disiplininin Doğuşu. çev. Olcay Ersarioğlu. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
Yaralioğlu, Yusuf. "'YAPI-FAİL' BAĞLAMINDA İLİŞKİSEL DİN SOSYOLOJİSİ PARADİGMASI VE SANAL DİNİ CEMAATLER". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 20/2 (30 Eylül 2020), 1429-1451. https://doi.org/10.33415/daad.724324
Yeniyol, Abdülaziz - Karakaya, Handan. "Postmodern Dönemde Sosyal Medya Alanları Üzerinde Din", 1467-1490.
Yıldırım, Ali. "Nitel Araştırmalarda Yöntemlerin Temel Özellikleri ve Eğitim Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi" 23 (1999), 7-17.
Türk Dil Kurumu, 2024. https://sozluk.gov.tr/